

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ

2019

УДК 159.922.4

Е 88

Рецензенти:

Діхтяренко С.Ю. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Данилевич Л.А. - кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

***Рекомендовано до друку рішенням ради
Факультету соціальної та психологічної освіти
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
(протокол № 6 від 27 листопада 2019 року)***

Етнопсихологія/ Укладачі Ольховецький С.М. Ольховецький В.С. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр "Візаві", – 2019. – 155 с.

Мета цього посібника - показати, що є етнічні відмінності з точки зору психологічної науки, допомогти зрозуміти, опанувати цей курс, і полюбити цю науку.

Посібник допоможе студентам засвоїти одну із складних, цікавих і перспективних сучасних наук.

У нім також представлені національно-психологічні характеристики народів нашої країни і зарубіжних держав, показана своєрідність стосунків між ними.

Посібник призначений для студентів, що навчаються за спеціальністю "Практична психологія", "Соціальна педагогіка" денної та заочної форми навчання.

Зміст

Вступ	5
Історія, культура, етнопсихологія, на шляху до єдиної парадигми.	9
Зв'язок етнопсихології з іншими науками	10
Предмет і об'єкт дослідження етнопсихології	14
Завдання етнопсихології як науки	16
Основні етапи розвитку уявлень про предмет етнопсихології	19
Етнопсихологічні дослідження в Росії та Україні	26
Психологічна сутність основних понять етнопсихології	29
Етнаціональна самоідентифікація особистості в кроскультурному контексті	34
Етнопсихологія як галузь психологічної науки	38
Етнопсихологія як міждисциплінарна галузь знання. Зародження етнопсихології в історії і філософії	40
Вивчення психології народів у Німеччині і Росії	42
Вундт: психологія народів як перша форма соціально-психологічного знання	47
Г. Шпет про предмет етнічної психології	49
Психологічний напрямок в американській етнології	50
Предмет і завдання психологічної антропології	51
Релятивізм, абсолютизм, універсалізм	54
Леві-Брюль про ментальність первісної і сучасної людини.	56
Соціалізація, інкультурація, культурна трансмісія	60
Етнографія дитинства	69
Порівняльно-культурне вивчення соціалізації: архівні, польові та експериментальні дослідження	70
Отроцтво і «перехід у світ дорослих»	78
Особистісні риси: універсальність або специфічність	84
Національний характер або ментальність	90
Проблема норми і патології	96
Порівняльно-культурний підхід в соціальній психології	99
Залежність комунікації від культурного контексту	104
Експресивна поведінка і культура	110
Міжкультурні відмінності в каузальній атрибуції	116
Регулятивна функція культури	122
Методологічні принципи та методи етнопсихології	123
Дослідження етнопсихології певних груп	126
Специфіка міжнаціональних стосунків людей	129
Короткий словник термінів і понять	136
Список використаних джерел	142

Передмова

Мета цього посібника - показати, що є етнічні відмінності з точки зору психологічної науки, допомогти зрозуміти, опанувати цей курс, і полюбити цю науку.

Для цього необхідно було вирішити певні завдання:

- виявити роль і значення етнопсихології в системі громадських і інших наук, визначити її предмет, основні поняття;
- описати своєрідність і механізми прояву національно-психологічних особливостей людей як в повсякденній взаємодії, так і в міжнаціональних стосунках;
- показати вплив етнопсихологічних відмінностей на виникнення міжнаціональних конфліктів;
- допомогти студенту у вивченні курсу «Етнопсихологія».

Посібник є результатом усебічного вивчення проблем, які виникають при вивченні, засвоєнні одієї із складних, цікавих і перспективних сучасних наук.

У кінці посібника дається короткий словник основних термінів і понять.

Список літератури містить найбільш відомі і значущі роботи з даної проблеми.

Вступ

Істинний грек нам представляється спритним, турок - фізично сильним, а поляк - не дурнем випити. Англійцям нерідко докоряє в самокорисливості і егоїзмі, а німці малюються такими, що вселяють побоювання своєю дисципліною і організованістю, працьовитістю і агресивністю. До американця француз переживає подвійне почуття - шанує його енергію і завзятість, заздрить діловій хватці і багатству, але сміється над безнадійно провінційною інфантильністю. У росіянах французи цінують те, чого не вистачає інший раз їм самим, - розмах і широту, щирість і щедрість, витримку і стійкість.

Ці замальовки представників різних народів, лише до певної міри характеризують їх деякі психологічні риси і специфіку стосунків один до одного, почерпнуті з міркувань відомого письменника И.Эренбурга, з одного боку, цікаві і повчальні, а з іншого, - є стереотипами, що склалися в представленнях людей в результаті спілкування і взаємин з ними в тих або інших обставинах.

Дуже часто ці стереотипи не завжди точно відповідають, а іноді і спотворюють дійсність, оскільки в них відбиваються почуття і стосунки тих людей, які сприймають представників інших народів. Але в усіх випадках вони - результат міжнаціональних стосунків, тобто контактів і зв'язків між представниками різних етнічних спільностей, без яких не може існувати людство.

Правильно зрозуміти і адекватно інтерпретувати міжнаціональні відмінності і стосунки допомагає етнопсихологія - одна з цікавих наук. У будь-якої людини завжди проявляється цікавість по відношенню до представників інших народів. Його притягають їх незвичайний зовнішній вигляд, специфічні особливості дій і поведінки, просто своєрідність способу життя. Так він починає замислюватися і про особливості їх психології, хоче їх правильно осмислити. Але зробити це досить непросто.

Етнопсихологія - одна із складних наук. Оскільки народів на земній кулі дуже багато, важко вивчити усі їх психологічні характеристики і ще складніше співставити їх і порівняти. Багато дослідників, що працюють в різних галузях знань, намагалися це зробити, при цьому кожен відстоював свої власні позиції на противагу іншим.

Генетики виявили і описали геном людини. І виявилось, що він на 60% однаковий і у людини, і у мухи-дрозофіли. Треба

зрозуміти, в чому ж відмінність національно-психологічних особливостей представників різних етнічних спільностей.

Етнопсихологія - одна з наймолодших і перспективних наук. Людство вступило в ХХІ ст., проте проблеми міжнаціональної різниці і конфліктів досі не досліджені. Адже нове тисячоліття, згідно з досить поширеною точкою зору, знаменує собою початок епохи стирання відмінностей між соціальними групами. І статися це без урахування національно-психологічних особливостей не може.

Етнічна психологія – а) складовий елемент суспільної психології у суспільствах, де існують етнічні спільності (етнічна група, народність, нація). На зміст і конкретні форми вияву етнічної психології істотно впливає те, що етнічні групи є близькими за мовою, культурою, психічним складом. Серед етнічних спільностей найчисленнішою і найстійкішою є соціально-етнічна, тобто нація. Закономірності виникнення і функціонування етнічної психології можуть бути осмислені лише на ґрунті історичного матеріалізму;

б) напрм у психологічній науці, що вивчає закономірності і механізми групової психології всередині етнічних спільностей, а також у стосунках між ними (народності, нації). Окремі проблеми етнічної психології вивчаються спільно з психолінгвістикою, психологією мистецтва тощо.

З часом, поступово, відбувається зближення націй, нарощення інтернаціональних начал в їхній життєдіяльності і культурному розвитку, що спричиняється до історичних змін і в самій етнічній психології.

У період розбудови національної держави володіння етнопсихологічними знаннями має сприяти гармонізації міжособистісних, міжнаціональних стосунків як у межах України, так і на міждержавному рівні.

Метою запровадження навчального курсу з етнопсихології є розширення знань майбутніх учителів з питань національно-психологічних властивостей людини, що уособлює певну етнічну культуру, спосіб життя, вдачу (ментальність), а також прагнення розкрити соціально-психологічні механізми творення і розвитку нації та історію становлення галузі знань щодо психічних ознак етносу. Розуміння дії етнопсихологічних чинників у суспільстві дозволить повніше реалізувати ідею побудови демократичної держави на цивілізованих, гуманістичних засадах.

Знати: закономірності покладення в основу навчального процесу матеріалів з етнопсихології українського народу з активним залученням ілюстративно-навчального матеріалу;

- зіставлення, поєднання етнопсихологічних знань зі змістом суміжних дисциплін – психологією особистості і народознавством, соціальною психологією, історією України та мистецтвознавством;

- екстраполяцію науково-теоретичної інформації на життєвий досвід студентів, введення їх у практичний обіг для вирішення відповідних життєвих потреб;

- застосування як пояснювально-ілюстративного, так і проблемних методів навчання, орієнтацію на діалог, самостійне наукове дослідження тих чи інших етнопсихологічних феноменів.

Уміти: розуміти основу навчального процесу матеріалів з етнопсихології українського народу з активним залученням ілюстративно-навчального матеріалу;

- оволодіти поєднанням етнопсихологічних знань зі змістом суміжних дисциплін – психологією особистості і народознавством, соціальною психологією, історією України та мистецтвознавством;

- опанувати екстраполяцію науково-теоретичної інформації на життєвий досвід студентів, введення їх у практичний обіг для вирішення відповідних життєвих потреб;

- засвоїти застосування як пояснювально-ілюстративного, так і проблемних методів навчання, орієнтацію на діалог, самостійне наукове дослідження тих чи інших етнопсихологічних феноменів.

Поняття українського етносу набуває сенсу лиш тоді, коли він (етнос) відрізняє себе від інших, тобто протистоїть їм за принципом «ми вони».

Характерною рисою українського етносу як системи є його структурованість, що проявляється в існуванні субетнічних груп. Протягом історії етносу відносини між ними складаються по-різному, часом загострюються до конфліктного рівня, але основна функція таких груп полягає в підтримуванні життєздатності етнічної системи шляхом неантагоністичного суперництва. Тому система тим життєздатніша, чим їх більше, і навпаки, максимальне спрощення етнічної структури знаменує занепад етносу.

Набір ознак матеріальної і духовної культури, за якими різняться етноси надзвичайно широкий і різноманітний. До них належать мова, народне мистецтво, релігія, звичаї, обряди, традиції, спосіб

господарювання тощо. На ці ознаки традиційно орієнтується класична етнопсихологія. Проте на сьогодні уже доведено, що жоден з перелічених і будь-яких інших компонентів етнічної структури не може розглядатись як необхідний і достатній. Як правило, етнодиференціюючу функцію в кожному конкретному випадку ефективно виконує лише той компонент етнічної структури, який відрізняє даний етнос від найближчих сусідів; причому набір цих компонентів з часом може змінюватися. Таким чином, правомірно припускати, що етнокультурні ознаки в етнічному плані виражають якусь феноменологічно невловиму сутність.

Природа етнічних утворень (сутностей) поки що не має задовільних наукових пояснень. Та, незалежно від погляду на неї, очевидно, що вона реалізується, насамперед, у психіці носіїв етнічних ознак як регуляторі поведінки етносу. Етнос як реальність сприймається саме завдяки своїй психологічній єдності, відносній однорідності специфічних психічних властивостей. Тому, попри всю теоретичну невизначеність і «розмитість» таких понять, як психічний склад етносу, його ментальність, національний характер тощо, є підстави вважати, що саме вони відображають найбільш істотні етнічні реалії.

Етнопсихологічні ознаки є не стільки індивідуальними, скільки популяційними, проявляються не в індивідуальних реакціях окремих людей, а в колективних психологічних рисах, що у свою чергу впливають на індивідуальні характеристики і властивості окремих представників етносу. При цьому слід мати на увазі, що унікальними є не окремо взяті психологічні особливості самі по собі, а тільки їх поєднання, тобто структура.

Особливе місце серед психологічних характеристик етносу займає етнічна самосвідомість. Більшість етнопсихологів стверджують, що етносом може вважатися лише та спільнота, яка усвідомлює себе як така; відповідно - представником даного етносу можна вважати тільки того індивіда, який усвідомлює себе індивідом.

На початкових стадіях етногенезу ментальність (психічний склад) етносів формується здебільшого (хоча й не завжди) за допомогою специфічних засобів спілкування (національної мови) і ритуально-звичаєвої культури. Але в подальшому ментальність перетворюється на самостійний, більше того, визначальний

етнічний чинник, який швидше зумовлює зовнішні етнокультурні ознаки, ніж зумовлюється ними.

На рівні конкретних індивідів головною етнопсихологічною проблемою є проблема етнічної ідентичності (тотожності). Процес етнічної самоідентифікації доволі складний, багатомірний, вимагає від суб'єкта більших або менших внутрішніх зусиль, часом проходить болісно і не завжди завершується успішно.

Історія, культура, етнопсихологія, на шляху до єдиної парадигми.

Нами зроблено спробу проаналізувати можливі підходи до побудови об'єднавчої парадигми для трьох, штучно роз'єднаних на сьогодні, наукових сфер рефлектуючої людської діяльності — історії, культури та психології (етнопсихології). Започатковуваний підхід ще не є теорією, що підлягає верифікації — це швидше «точка відліку» для упорядкування деякої системи знань, якій стає тісно в рамках академічних дисциплін. Найперше розпочнемо з історичного вектора підходу, який головним чином і визначає процедуру експлікації психологічного змісту культурно-історичних феноменів, детермінує ефективність видобування з культурно-історичної феноменології психологічної реальності, що її породжує. Мета — відрефлексувати український «цивілізаційний проект» як деяку універсальну форму національної самосвідомості та віднайти його місце у модерному проекті світобудови, який постає на базі ідей цивілізаційної єдності.

Культурні явища як складні «інваріанти інваріантів» допомагають людині робити те, на що вона неспроможна як природна істота, що має тільки органи сприйняття безпосереднього довкілля. Натомість «культурні органи» людини дають їй змогу пізнавати універсальні закони всесвіту, зміст яких не може бути осягнутим тільки на основі природою даних людині можливостей спостереження, психологічних асоціацій тощо. Ці органи є те, що історично виникає поза індивідом і відбувається таким чином, щоб забезпечити йому можливість виживання засобами максимальної каналізації абстрактних інваріантів надприродних процесів для побудови порядку із хаосу.

Ні історія, ні психологія, ні культурологія поодиноці неспроможні

вичерпно дослідити людинознавчу проблематику у її актуальних та потенціальних вимірах.

Зв'язок етнопсихології з іншими науками

Етнічна психологія - це самостійна, досить молода і одночасно складна галузь знань, що виникла на стику таких наук як психологія, соціологія (філософія), культурологія і етнологія (етнографія), які в тій чи іншій мірі вивчають національні особливості психіки людини і груп людей.

Філософія (з греч. люблю мудрість), будучи колискою, з якої вийшли усі інші науки, методологічно і теоретично осмислює, головним чином, соціальне і, частково, психологічну своєрідність етнічних груп і їх представників, передусім націй, і з'ясовує специфіку її впливу на внутрі- і міжнаціональну взаємодію і спілкування людей. Представники вітчизняної теорії націй і міжнаціональних стосунків та багато їх колег за кордоном давно вже визнають наявність специфічних рис національної вдачі і їх особливого поєднання (що знаходить вираження в психічному складі) у членів тієї або іншої етнічної спільності, що проявляються активно в їх діяльності і поведінці.

Соціологія (з латів. суспільство + з греч. наука) і культурологія (з латів. cultura розвиток + logos наука) у свою чергу завжди вивчали якісні характеристики національних груп як соціальних і культурних спільностей, розробляли соціологічні і культурологічні концепції їх розвитку. Ось чому вони не могли залишати без уваги також психологічний зміст і пояснення цих феноменів. Соціологи прагнуть продемонструвати найбільш загальні тенденції і закономірності взаємодії і культурних стосунків між різними етносами.

Етнологія (етнографія, як галузь наукових знань (етнологія - з греч. плем'я, народ + наука або етнографія з греч. народ + пишу) була спочатку орієнтована на вивчення матеріальної культури, систем спорідненості, життєзабезпечення, виховання, соціальної і політичної структури різних народів; проблем їх етногенезу, етнічності і міжкультурних контактів; розселення етносів, демографічних процесів в них; порівняння культурних рис (культурних змін) того або іншого народу. Сучасна етнологія надає етнографію концептуальний апарат. Етнографія ж, як така більшою мірою описова наука, і етнологія є її теорією.

У той же час етнологія (етнографія) не могла також не досліджувати і національні традиції, звички і смаки, специфічні особливості поведінки і дій представників різних етносів. Вона завжди безпосередньо стикалася з проявом в цих феноменах психологічної своєрідності, не могла не коментувати його специфіку, до певної міри її вивчати і описувати.

Етнологія (етнографія) і соціологія допомагають психологам методологічно вірно і усебічно більш грамотно осмислювати потреби, ціннісні орієнтації, настрої, почуття, традиції, звички і устої представників різних національних груп; усвідомлювати, як вони впливають і в якому співвідношенні знаходяться з національно-психологічними особливостями людей, як останні проявляються в процесі соціального і культурного їх буття. У зв'язку з цим предметом досліджень соціологів і етнографів виступають не власне національно-психологічні особливості, що відрізняють одних людей від інших, а соціокультурні феномени - матеріальна культура народів, їх структура, спорідненість і система життєзабезпечення, а також соціальна специфіка внутрішньогрупових і міжгрупових етнічних стосунків.

Історична наука дає можливість психологам точно інтерпретувати чинники і джерела формування національно-психологічних особливостей представників тих або інших етнічних спільностей, правильно оцінювати формування, функціонування і трансформацію конкретних проявів психіки цих людей на різних історичних етапах їх розвитку.

З іншого боку, ці і інші науки, наприклад, педагогіка (з греч. наука про виховання дітей), політологія (з греч. мистецтво управління державою + наука), потребують результатів досліджень психологів, оскільки інакше не можуть бути правильно пояснені конкретні явища, що відносяться до областей їх власних інтересів. Так, політологія за допомогою етнопсихологів може точніше описувати специфіку протікання політичних процесів в конкретних національних регіонах, яка багато в чому залежить від своєрідності прояву національно-психологічних особливостей народів, в них що проживають. А педагогам етнопсихологія здатна підказати, наприклад, більш відповідний зміст виховних заходів, оскільки вона багато в чому визначається специфікою національного досвіду конкретної етнічної спільності.

Етнопедагогіка (з греч. народ + наука про виховання дітей) - галузь педагогічної науки, яка займається, :

1) дослідженням своєрідності цілей, завдань, методів, прийомів і способів виховання і навчання, традиційних для конкретних народів;

2) порівняльним вивченням специфіки навчання і виховання у різних народів;

3) аналізом впливу національної психології на навчання і виховання представників тих або інших етнічних спільностей;

4) обліком закономірностей цього процесу в організації і здійсненні педагогічної і повчальної дії. Етнопедагогіка тісно пов'язана з етнічною психологією. Але їх не можна ототожнювати, як це іноді робиться.

Етнопсихолінгвістика (з греч. народ + душу + з латів. мова) - галузь лінгвістичної науки, яка як головний чинник формування психіки етносу розглядає вплив мови і мислення, які накопичують і відбивають історичний досвід. На думку її представників, будь-яка мова тісно пов'язана з етнічними, правовими, релігійними формами суспільної свідомості, які несуть в собі значне етнічне навантаження. Крім того, вважається, що у функціональному плані структура мови визначає і структуру мислення представників конкретної національної спільності, а специфічна функція мови (розмови) впливає на своєрідність розвитку їх психічних процесів.

Етнопсихологія та етнографія. Традиційно найтісніший зв'язок етнопсихологія має з етнографією. Адже біля джерел етнопсихології стояли не психологи, а етнографи, які й запропонували виділити один з її розділів — психічну етнографію, тобто вивчення інтелектуальних здібностей народу, силу волі та характер, почуття гідності.

Отже, етнопсихологію та етнографію поєднує об'єкт дослідження — етнічні спільноти, але етнографія вивчає побут і культуру народів, а етнопсихологія досліджує свідомість етнічних спільнот, закономірності її формування та функціонування.

Етнопсихологія та антропологія. Така галузь етнічної психології, як психологічна антропологія близька за змістом до соціальної (культурної) антропології, але остання має свою сферу дослідження — людину як частину культури, властивої певній спільноті.

Етнопсихологія та культурологія. Етнопсихологія та соціальна психологія. Деякі дослідники розглядають етнопсихологію як галузь соціальної психології, оскільки ці науки близькі за об'єктом і предметом дослідження. Соціальна психологія вивчає процеси розвитку та функціонування суспільної психології та соціальних спільнот (великих і малих соціальних груп), а етнопсихологія — духовно-психологічні риси етносів, їхню специфіку та прояв у всіх сферах діяльності та культури. Виділення етнопсихології із соціальної психології як наукового напрямку пов'язане з особливим інтересом до етнічної свідомості та ідентичності в соціальних стосунках суспільства.

Етнопсихологія та соціологія. Етнічні спільноти, оскільки вони є соціальними спільнотами, вивчає і соціологія, але в неї узагальненіший підхід до них. Однак у підходах до етнічної свідомості в соціології та етнопсихології багато спільного, зокрема, вони користуються схожими методами дослідження.

Культурологічні дослідження тісно пов'язані з етнографічним аналізом культури, з розробкою її етнічних проблем.

Ця гілка етнопсихології вивчає мову, побут, архітектуру, творчість, а також релігію різних етносів.

Етнопсихологія та фольклористика. Беззаперечний зв'язок етнопсихології із фольклористикою. Якщо фольклористика вивчає фольклор різних народів взагалі, то етнопсихологія приділяє увагу архетипам, які зафіксовані у фольклорі.

Етнопсихологія та історія. І нарешті, з історії етнопсихологія бере матеріал про зародження, розвиток, а також зникнення чи асиміляцію певних етнічних груп: націй, національностей, народностей.

Етнопсихологія та екологічна психологія. Протягом тривалого часу вчені досліджують вплив екології на етнічну психологію. Так, існує чимало робіт, де показано, як довкілля (природа, архітектура) впливає на формування менталітету тієї чи іншої нації.

Психологію представників різних етнічних спільностей вивчають багато наук. Дуже часто вони допускають занадто вільне або просто неточне тлумачення власне психологічних феноменів. Крім того, національна психіка людей повинна вивчатися і осмислюватися на основі психологічних, а не якихось інших закономірностей.

Предмет і об'єкт дослідження етнопсихології

Будь-який науковий напрям переростає в окрему галузь науки тільки тоді, коли починає набувати власної “самосвідомості”, визначаючи своє місце серед інших наук, уточнюючи основні принципи та поняття, а в процесі уточнення основних понять визначається з об'єктом і предметом своїх досліджень.

Етнопсихологія як самостійна наука зародилась на ґрунті таких дисциплін, як етнографія, соціальна психологія, соціологія та соціальна антропологія. Тому з даними науками у неї схожий предмет дослідження — етнічні спільноти. Але у кожній з них до нього власний підхід. Якщо етнографія вивчає побут і культуру народів, то етнопсихологія — свідомість етнічних спільнот, закономірності її формування та функціонування, а також інші психологічні особливості етносу.

Найчіткіше визначення предмета етнопсихології, на нашу думку, дають А.Бороноев і В. Павленко.

Предметом етнопсихології є соціально-психологічні риси національно-етнічних спільнот, їхній вплив на поведінку особистості, а також соціально-психологічні процеси й особливості етнічного розвитку та міжнаціонального спілкування.

Виходячи з цього визначення, автори виділяють у предметній галузі етнопсихології *три дослідницьких блоки*.

1. *Вивчення феномену етнопсихології на двох її рівнях: власне психології та самосвідомості.* Тут досліджується зміст етнопсихології у сферах культури та способу життя тієї чи іншої спільноти.

У цьому блоці в рамках дослідження самосвідомості вивчається проблема “нація — особистість”, тобто набуття особистістю національних рис та їхнього впливу на її життєдіяльність і поведінку, а також усвідомлення нацією власних якостей та ідентифікація себе з певною спільнотою.

Крім того, тут вивчається система народної (етнічної) педагогіки, що допомагає зрозуміти, як індивід набуває національних рис і самосвідомості під впливом культурно-духовного середовища, яке визначає його поведінку.

2. *Вивчення соціально-психологічних явищ, що виникають при спілкуванні людей різних національностей.*

. У міжетнічному спілкуванні цей процес дуже складний і залежить від активності суб'єктів спілкування, їхніх установок, клімату та способу життя народів.

Інтерактивне спілкування — це взаємодія людей на основі спільної діяльності. Тут також є місце для дослідження етнічних проблем. Наприклад, спостерігається, що спільній діяльності представників різних народів часто заважають різні трудові навички та звички, національний досвід в організації праці, її темпи та характер спілкування.

Перцептивне спілкування розглядається як сприймання та розуміння людьми різних національностей одне одного. Цей дослідницький блок пов'язаний із вивченням закономірностей спілкування та соціально-психологічних аспектів взаємодії представників різних етнічних груп у конкретних ситуаціях. Значне місце тут відводиться проблемі етнічних стереотипів.

3. *Третій дослідницький блок етнічної психології пов'язаний із вивченням соціально-психологічних закономірностей розвитку етнічних спільнот — етногенезу.*

Ці дослідження набувають особливої гостроти у зв'язку із сучасним проявом етнічної самотності, коли в багатьох державах розв'язуються проблеми національної єдності, національної консолідації та самостійності, суверенітету, що є умовами подальшого соціально-економічного та духовного розвитку.

Крім того, етнопсихологія вивчає таку проблему, як “етнос та особистість”. Адже становлення людини як особистості неможливе без етнічної культури, цінностей, традицій, без елементів свідомості та підсвідомості спільноти, до якої вона належить.

Як показує досвід, порушення цієї закономірності веде до національного нігілізму, руйнування особистості та культури, а це, у свою чергу, — до маргіналізації сучасного суспільства.

Таким чином, етнопсихологія - це наука, що вивчає закономірності розвитку і прояву національно-психологічних особливостей людей як представників конкретних етнічних спільнот і що відрізняють їх один від одного. Вона у свою чергу є галуззю соціальної психології і базується на дослідженнях, здійснюваних не лише ученими-психологами, але і соціологами, етнографами, філософами. Національно-психологічні особливості людей - реально існуючі, активно функціонуючі і чітко усвідомлювані дослідниками явища суспільної свідомості, що

мають свої специфічно властивості, своєрідні механізми прояву і що роблять велику дію на поведінку і діяльність людей.

Завдання етнопсихології як науки

Етнічна психологія як галузь наукових досліджень має свої конкретні завдання, які включають, :

1. Усебічне осмислення і узагальнення даних про чинники і джерела формування національно-психологічних особливостей представників конкретних етнічних спільностей; виявлення на цій основі специфіки соціально-політичного, економічного, історичного і культурного розвитку націй і народів, що визначила в остаточному підсумку своєрідність зародження, розвитку і функціонування їх психології.
2. Вивчення специфіки мотиваційно-фонові сфери національної психіки людей з метою аналізу і узагальнення своєрідності прояву і співвідношення мотиваційних і інших подібних якостей (наприклад, діловитості, ініціативності, міри старанності і так далі), що визначають найважливіші показники їх ефективної діяльності і специфіки поведінки як представників конкретних етнічних спільностей.
3. Дослідження національно диференційованих характеристик інтелектуально-пізнавальної активності людей конкретної національності, що проявляються і своєрідно функціонують в трудовій і іншій діяльності, міри прихильності до логіки, глибини абстрагування, швидкості розумових операцій, організації інтелектуальних процесів, глибини сприйняття, концентрації і стійкості уваги і інших якостей.
4. Аналіз і виявлення закономірностей функціонування і протікання національних почуттів, їх динаміки і змісту; організація досліджень специфіки вираження емоцій і емоційної поведінки представників конкретних етнічних спільностей і узагальнення отриманих результатів з метою констатації закономірностей їх емоційного життя.
5. Вивчення специфіки своєрідних установок на вольову активність, що функціонують в національній психіці того або іншого народу або нації; виявлення на цій основі стійкості і специфіки протікання вольових процесів, своєрідності прояву вольових зусиль, які чинять вплив на поведінку, дії і вчинки її представників.

6. Порівняльне (кросскультурне) вивчення етнопсихологічних особливостей різних народів світу з метою виявлення найбільш загальних закономірностей функціонування і прояву національної психіки в міжнаціональних стосунках, а також розробки змісту і методик складання психологічних характеристик їх представників.
7. Виявлення відмінних національних рис психології різних класів, шарів і конфесійних груп суспільства в конкретних державах з метою вивчення і узагальнення закономірностей (національних, політичних соціологічних, культурних та ін.) їх розвитку і функціонування.
8. Вивчення впливу етнічної свідомості і самосвідомості на національно-психологічні особливості людей, на їх світобачення, соціальні позиції і ціннісні орієнтації, відношення до представників інших спільностей.
9. Обґрунтування найважливіших напрямів обліку і використання національно-психологічних особливостей людей на користь підвищення ефективності політичної, виховної, просвітницької, соціальної, культурно-масової і консультативно-коректувальної роботи з ними, регулювання міжетнічних стосунків.
10. Дослідження національно-психологічних передумов, вдосконалення змісту і якості організації і здійснення трудової, учбової, військової і інших видів діяльності, представників конкретних етнічних спільностей, а також міжнаціональних стосунків.
11. Вироблення практичних рекомендацій для керівників підприємств, представників інших адміністративно-господарських кадрів, педагогічних працівників з метою вдосконалення ними управління і керівництва багатонаціональними трудовими, виробничими і учбовими колективами, міжнаціональними стосунками в цілому.
12. Усебічне вивчення специфіки психології численних націй і народностей нашої країни, соціально-психологічних умов і своєрідності міжнаціональних стосунків в різних її регіонах, форм економічного, політичного і культурного співробітництва між ними.
13. Соціальне і психологічне прогнозування розвитку політичних, національних і інших процесів в різних регіонах країни і в інших державах на основі урахування специфіки прояву психології,

представників різних етнічних спільностей, її впливи на характер, зміст і специфіку громадського життя.

Особливу роль повинна зіграти етнопсихологія у формуванні культури міжособових стосунків, яка є сукупністю світоглядних, моральних, естетичних цінностей нашого суспільства, представниками різних націй, що взаємозбагачуються і творчо розвиваються в процесі спілкування. Етнопсихологія, разом з іншими науками досліджуючи психологічний зміст складових елементів культури міжнаціональних стосунків, може приходити до значущих наукових висновків відносно шляхів підвищення ефективності діяльності по формуванню довіри, згоди, взаємодопомоги у представників конкретних етнічних спільностей нашої країни.

Здійснюватися усе це повинно на базі ретельного вивчення і усебічного аналізу змісту і спрямованості конкретних видів взаємодії представників різних етнічних спільностей, виявлення негативних установок в ході різного роду контактів людей тієї або іншої національної приналежності, визначення шляхів і засобів виходу з конфліктних ситуацій, що виникають в різних національних регіонах.

Роль і значення етнічної психології усе більш зростають на сучасному етапі розвитку нашої країни. У сьогоднішніх умовах розвалу колишніх національних стосунків, появи розбіжностей між етнічними спільностями, що населяють Україну, небувалого зростання національної самосвідомості її народів, вивчення і облік закономірностей прояву і функціонування національно-психологічних особливостей людей, що визначаються національно специфічними потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями і що кардинально впливають на усі сторони їх життя і діяльності, взаємодії і співпраці, вимагають пріоритетної уваги з боку усіх категорій населення і керівництва країни. У цих умовах етнопсихологія повинна розвиватися не спонтанно і хаотично, як це часто траплялося раніше, а цілеспрямовано і закономірно, на основі стійких уявлень про її суть і джерела розвитку, відповідно до потреб суспільства, політичних, економічних і інших стосунків, в результаті взаємних зусиль і досліджень представників багатьох галузей знань.

Основні етапи розвитку уявлень про предмет етнопсихології Стародавній світ і дослідження відмінностей між народами.

Етнічні відмінності почали привертати увагу вчених з того самого часу, коли виникла етнічна самосвідомість.

Мислителів Стародавнього світу вже цікавила проблема етнічних відмінностей, їхній вплив на побут і культуру народів; вони намагалися аналізувати характер того чи іншого народу.

Це питання порушували Гіппократ, Страбон, Платон, Теофраст і Ксенофонт.

Гіппократ у своїй праці “Про повітря, води, місцевості” підходив до даної проблеми з позицій географічного детермінізму, відзначаючи, що різниця між народами зумовлена розташуванням країни, кліматом та іншими природними чинниками. Цей підхід у подальшому підтримали інші вчені, і в науці склалася певна теорія — *географічний детермінізм*.

Платон, на відміну від Гіппократа, робить інший підхід. Він аналізує характер людей у зв'язку з соціально-політичним устроєм суспільства, в якому вони живуть. У своєму вченні про державу він наголошував, що характери людей формуються під впливом певної форми державного правління і що в людей буває стільки ж видів духовного складу, скільки існує видів державного устрою, а при його зміні духовний склад також змінюється.

Теофраст, учень Аристотеля, розглядає моральні риси людей як такі, що формувалися під впливом навколишнього соціального середовища.

Оскільки в античному світі не було націй, то в давньогрецькій філософії ми не знайдемо поняття “національний характер”. Воно з'являється значно пізніше, коли в Європі виникають і розвиваються капіталістичні виробничі відносини.

У давньогрецькій філософії мова йде про характеристику цілих народів і робиться спроба дати їм ту або іншу оцінку. Так, учень Сократа **Ксенофонт**, вивчаючи характер персів, аналізує еволюцію окремих рис, типових для даного народу, але такими, що змінюються у зв'язку з конкретними умовами.

Європейські вчені про психологію народів

(середина XVIII - перша половина XIX ст.)

Принципово новий етап у дослідженні етносів починається із середини XVIII ст. Реальні процеси, що відбуваються в соціально-економічному житті західноєвропейських країн XVIII–XIX ст. побудили філософів і соціологів осмислити їх теоретично.

Г. Гегель, К. Гердер, К. Гельвецій, І. Кант, Ш. Монтеск'є розглядали у своїх працях такі поняття, як “нація”, “народ”, “національний характер”.

У XVII ст. поширився географічний детермінізм - вчення про те, що національний характер народу, його психологічні особливості визначаються географічним чинником.

Ш. Монтеск'є, відомий представник географічного детермінізму, так писав про визначення національного характеру кліматичними умовами: “Влада клімату сильніша від усіх інших влад. Народи жарких кліматів нерішучі, як старі люди, народи холодних кліматів відважні, як юнаки”. При цьому, підкреслював Ш. Монтеск'є, можна спостерігати зміну національного характеру: “Через зміни клімату: у північному кліматі ви побачите людей, у яких мало вад, та немало чеснот, багато щирості й прямодушності. При наближенні до півдня ви начебто віддаляєтесь від самої моралі: поряд із посиленням пристрастей помножуються злочини. У країнах із помірним кліматом ви побачите народи непостійні у своїй поведінці та у своїх хибх і чеснотах, оскільки недостатньо визначені властивості клімату не в змозі зробити їх стійкими. У кліматі занадто жаркому тіло зовсім втрачає силу, а розслаблення тіла переходить і на душу: така людина до усього байдужа, не здатна ні на який благородний вчинок, ні на яке виявлення благодушності, всі його схильності набувають пасивного характеру, лінощі стають щастям; там радше будуть терпіти покарання, аніж спонукати себе до діяльності духу, рабство їм здаватиметься легшим, ніж розумові зусилля, які необхідні для того, щоб самим керувати собою”.

Отже, Ш. Монтеск'є звернув увагу на те, що народи відрізняються один від одного за характером і намагався встановити причини відмінностей. Але виведення характеру народу з кліматичних умов очевидно є одностороннім. При сумлінніше проведеному дослідженні ми спостерігатимемо народи, які

відрізняються один від одного за характером. Певні народи хоча й живуть в одній кліматичній зоні, але мають різні форми державного правління, різну культуру та релігію, різну психологію. Водночас можна знайти схожі за характерами народи, які живуть на різних континентах і в різних кліматичних умовах. У будь-якій кліматичній зоні можна зустріти поруч як працелюбні й енергійні народи, так і відсталі, пригноблені.

Більш того, досвід історії та сучасності свідчить, що такі працелюбні й талановиті народи, як український та російський, були перетворені комуністичним режимом на сіру, безініціативну масу, яка легко піддавалася маніпуляції, — “радянський народ”.

На жаль, спроби повернутися до теорії географічного детермінізму існують і в наш час, тому так детально ми зупинились на його критичному аналізі.

Д. Юм, англійський філософ, сучасник Ш. Монтеск'є, виступав проти теорії географічного детермінізму. Замість географічного детермінізму він висуває іншу теорію, згідно з якою всі розумні істоти, включаючи людину, живуть не відокремлено одне від одного, а тяжіють до спілкування та об'єднання. Люди вступають у контакти, в результаті яких схожі схильності та звички передаються один одному. У подальшому ці схильності, а також звички передаються від однієї групи до іншої. І нарешті, об'єднання людей в одну політичну організацію, вирішення ними багатьох спільних питань, пов'язаних з обороною, торгівлею, управлінням, приводять до утворення не тільки спільної мови, спільних схильностей, а й національного характеру.

Аналогічні погляди висловлював представник французької просвіти **К. Гельвецій**. Всякий народ, писав К. Гельвецій у книзі “Про людину”, має свій особливий спосіб бачити та відчувати, який і створює його характер. Причому в усіх народів цей характер може змінюватись або раптово, або поступово, залежно від раптових або поступових змін, що відбуваються у формах правління ними та в суспільному вихованні.

Отже, національний характер, за К. Гельвецієм, — це спосіб бачення та відчуження, який є характерним тільки для одного народу і залежить, в основному, від соціально-політичної історії (форм правління). Зміна форм правління, тобто соціально-політичних відносин, впливає на особливості національного характеру. Характер народів, вважав К. Гельвецій, особливо

змінюється під час переворотів, коли народи переходять зі стану свободи в стан рабства. Тоді народ, який був гордим і сміливим, стає слабким і малодушним; і навпаки — розвиток свободи, демократичне правління сприяє зміні характеру народу в позитивний бік.

Отже, незважаючи на те, що інший представник французької просвіти **Д. Дідро** критикував погляди К. Гельвеція, викладені у доробку “Про людину”, зокрема піддав критиці ідею К. Гельвеція про тісний зв’язок характеру народу та форм правління; слід відзначити, що цим мислителем французької просвіти були закладені наукові принципи розуміння сутності національного характеру, такі, як ідея розвитку, соціальної обумовленості та рівнозначності народів. Гельвецій також зазначав, що від клімату, ґрунту та повітря не залежить, перебуватиме народ у варварстві або знаходитиметься в розквіті культури. Природа, за К. Гельвецієм, ділила дари порівну.

Отже, ідея рівнозначності народів і рас за своїми інтелектуальними здібностями є однією з найяскравіших ідей французького філософа. Антирасистська спрямованість концепції національного характеру К. Гельвеція звучить актуально і в наші дні, її гуманістичне забарвлення свідчить про значний внесок французького матеріаліста в розробку проблеми рівноправності націй і народів. Безумовно, вчення К. Гельвеція про характер народів значно вплинуло на прогресивну думку XIX ст.

Серед представників німецької класичної філософії проблемами етносу займалися І. Гердер, Г. Гегель, І. Фіхте, І. Кант.

І. Гердер підходить до формування національного характеру з точки зору єдності зовнішнього та внутрішнього. Під зовнішнім він розумів кліматичні умови, а під внутрішнім — органічні, зокрема генетичні, особливості. Він відзначає, що генетична сила породила органічні утворення на Землі, а клімат лише сприяє або протидіє цій силі. У зв’язку з цим головну роль в етнічній історії він віддає внутрішнім факторам.

У своїй головній філософській праці “Ідеї до філософії історії людства” І. Гердер поставив завдання розглянути рушійні сили розвитку суспільства. Він зробив спробу відповісти на питання про те, чи існують закони розвитку суспільства, чи воно розвивається без певних законів.

Крім того, І. Гердер аналізував характери різних народів. Зокрема, значне місце у своєму дослідженні він надає слов'янським народам. Змальовуючи національний характер слов'ян, І. Гердер показує важливість їхньої ролі в історичному процесі, їхні працелюбність, миролюбство, милосердя та гостинність. Він зазначає, що слов'яни скрізь освоювали землі, які полишали інші, і вирощували на них хліб, розводили худобу. Слов'яни не намагалися пригноблювати інші народи. Навпаки, історично та географічно склалося так, що впродовж багатьох сторіч вони були об'єктом агресії з боку татаромонголів та інших племен. Оскільки слов'яни не бажали панувати над цілим світом, наголошує І. Гердер, не мали войовничих царів і готові були платити данину, аби тільки залишили їхню землю у спокої, то чимало народів, а більш за всіх — німці, коїли проти них великий гріх. Але слов'яни не мирилися зі своїм станом, а поставали проти своїх гнобителів, демонструючи мужність та героїзм.

Виходячи з особливостей національного характеру слов'ян, І. Гердер оптимістично оцінював історичні перспективи розвитку цих народів. Колесо часу, говорив він, обертається нестримно, і оскільки слов'янські нації населяють найпрекрасніші землі Європи, то коли ці землі будуть упорядковані, то й слов'янські народи пробудяться від свого важкого сну, скинуть ланцюги рабства, стануть обробляти свої прекрасні землі та відсвяткують на них свої стародавні свята працелюбства й торгівлі (Гердер). Безумовно, І. Гердер не міг передбачити, що слов'янським народам ще доведеться пережити таке лихо як тоталітаризм і комунізм.

Велике місце в історії етнопсихологічних досліджень мають праці І. Канта.

І. Кант один з перших почав вживати такі поняття, як “народ” і “нація”, і визначив ці поняття.

Народ, за І. Кантом, - це об'єднана у тій чи іншій місцевості велика кількість людей, що становить єдине ціле.

Нація - це частина народу, що через спільне походження признає себе об'єднаною в одне громадянське ціле.

Кожен народ, вважав І Кант, має свій характер. Основний прояв національного характеру - це ставлення до інших народів, гордість за свою державну та суспільну свободу. Кант визнавав вплив географічного фактора на національний характер, але при цьому стверджував, що клімат і ґрунт, також як і спосіб правління, не є

основою характеру народу. Основою ж характеру він вважав ті риси предків, які закріплені генетично і передаються з покоління у покоління. Це доводиться тим, що при зміні місця проживання та форм правління характер народу, як правило, не змінюється - зберігається мова, рід занять костюми.

Значним внеском у народознавство була спроба І. Канта зробити порівняльний аналіз характерів європейських народів - німців, французів, англійців, іспанців, італійців. Причому німецький філософ наряду із сучасниками розглядає як позитивні, так і негативні риси, що властиві кожному з народів.

Думка про те, що у національному характері кожного народу присутні як позитивні, так і негативні риси, є тим раціональним моментом, що внесла філософська та суспільно-політична думка XVIII ст. у дослідження цього феномена.

Отже діалектика національного характеру, досліджена І. Кантом, а також ідея К. Гельвеція про рівнозначність народів та ідея єдності культур різних народів, висунута І. Гердером, є важливим внеском у розробку психології етносу.

У філософській та суспільно-політичній думці початку XIX ст. у зв'язку з аналізом національного характеру того чи іншого народу формується поняття "*дух народу*", яке отримало в подальшому всебічне поширення. Це поняття, зокрема, зустрічається у працях представників німецької класичної філософії Г. Гегеля та І. Фіхте.

Г. Гегель у праці "*Філософія духу*" відзначає, що *національний характер* — це прояв суб'єктивного духу в різних природних умовах, які по суті визначають специфіку духовного світу націй та рас, особливий дух народу.

Крім того, Г. Гегелем були вирішені деякі методологічні питання. Так, він виступив проти ототожнення понять характеру, стверджуючи, що вони різняться за змістом. Якщо національний характер — це риса національної спільноти, то темперамент — риса індивідуума.

Друга половина XIX ст.—становлення етнічної психології.

У другій половині XIX ст. настає новий етап становлення етнічної психології як самостійної дисципліни. Цей етап пов'язаний перш за все з іменами Г. Штейнталя, М. Лацаруса, В. Вундта, Г.Лебона.

Зародилась ідея створення спеціальної науки, що поєднуватиме історикофілологічні дослідження із психологічними. Вона отримала

назву “**психологія народів**”, або “**етнічна психологія**”. Початковий задум було викладено у редакційній статті першого номера “Журналу порівняльних досліджень мови” (1852), а в 1859 р. Г.Штейнталь разом із М. Лацарусом почали видавати спеціальний журнал “Етнічна психологія та мовознавство”. Основним завданням етнічної психології, або психології народів, вважалося дослідження специфічних способів життя та форм діяльності духу в різних народів.

Г. Штейнталь і М. Лацарус розрізняли два класи наук: предметом одного з них є природа, предметом іншого — дух. Народна психологія, вважали вчені, — це наука про “дух народу”, вчення про елементи та закони духовного життя народів. Вона складається з двох частин: абстрактної та конкретної. Конкретна відповідає на запитання: “Що таке народний дух і які його елементи та закони?”; вивчає закони, які необхідні для всіх народів, і називається народно-історичною психологією. Практична — описує та характеризує окремі народи і називається психологічною етнологією. Джерелами знань про народний дух є мова, міфи, релігія, мистецтво, традиції та обряди, а також історія народу в цілому.

Великою заслугою Г. Штейнталья і М. Лацаруса є те, що вони першими спробували побудувати систему етнічної психології як науки.

Концепцію “народного духу” розробляв також французький соціолог **Г.Лебон** у праці “Психологія народів і мас”, у якій історія держав розглядається як наслідок характеру народу, який називає “**психічним складом**”. Народна душа, яка складається із загальних почуттів, інтересів і вірувань визначає історичний процес і повинна вивчатись через елементи цивілізації: мову, ідеї, вірування, мистецтво, літературу.

Г. Лебон вважав, що існує різниця у структурах психіки різних народів і рас. Причому різниця настільки велика, що говорити про рівнозначність народів і рас неможливо. Отже, за теорією Г.Лебона, існують народи нижчі та вищі, причому до вищих народів належать тільки європейці. Такі помилки в теоретичних викладках стосовно нерівнозначності народів і рас, привели ГЛебона у табір апологетів колоніалізму та расизму.

Засновником “**школи народів**” і вченим, який здійснив значну розробку етнопсихологічної концепції, був німецький учений **В.Вундт**. Його праці, зокрема “Проблеми психології народів”

послужили поштовхом до розвитку соціальної психології, зокрема такої її гілки, як психологія великих соціальних груп.

У своїх дослідженнях В. Вундт виходив з того, що оскільки народна душа така ж реальність, як й індивідуальна, то і вивчати її потрібно також детально як й індивідуальну душу. Душа народу, вважав В. Вундт, це не просто сума уявлень індивідів, а їхній взаємозв'язок і взаємодія, котра вивчає нові, специфічні явища та закони.

Народна душа, за В. Вундтом, це вищі психічні процеси, що виникають при спільному житті багатьох індивідів, тобто народна душа - це зв'язок психологічних явищ, сукупний зміст душевних переживань, загальні уявлення та почуття.

Душу народу В. Вундт пропонує вивчати методом аналізу конкретноісторичних продуктів творчості народу: мови, міфів, звичаїв. Мова народу, за теорією В. Вундта, ідентична розуму; міфи - почуттям; звичаї - волі в індивідуальній психології.

Крім цього, В. Вундт провів межу між психологією народів та індивідуальною психологією, відзначаючи, що психологія народів - це самостійна наука, яка існує поряд з індивідуальною психологією, і хоча вона користується послугами останньої, але й сама значно допомагає індивідуальній психології.

Отже, в XVIII–XIX ст. у дослідженнях європейських мислителів значне місце посідають проблеми етнічної психології. Зокрема, багато видатних умів хвилювала проблема своєрідності духовного стану народів. Особливо плідною в цьому напрямі була школа “психології народів”.

Становлення етнічної психології як науки пов'язано з діяльністю представників саме цього напрямку: Г. Штейнталя, М. Лацаруса, В. Вундта, Г. Лебона, а також послідовників цієї школи в Росії - М. Ланге, Г. Челпанова, В. Бехтерева.

Етнопсихологічні дослідження в Росії та Україні

Питання національних особливостей власного народу детально розглядалось у працях російських та українських філософів і суспільно-політичних діячів другої половини XIX — початку XX ст. Інтерес до етнічних проблем у Російській імперії обумовлювався як її багатонаціональністю, так і бажанням визначитись, оскільки вона була країною двох континентів.

Детальне висвітлення проблем етнопсихології особливо спостерігається в роботах В. Белінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського. Серед українських філософів, письменників і суспільних діячів проблеми етнопсихології розглядали І. Франко, М. Коцюбинський, Л. Українка, П. Грабовський, С. Подолинський, В. Шухевич, М. Сумцов, В. Охримович, П. Юркевич.

Як бачимо, серед дослідників, яких цікавили проблеми психології етносу, значне місце посідають так звані революційні демократи, тобто та частина інтелігенції Російської імперії, що була опозиційно налаштована до царської влади.

Так, **М. Чернишевський** запропонував тезу про рівнозначність усіх народів, з одного боку, а з іншого — висловлював думку про те, що за властивостями характеру представники панівних класів більш схожі один на одного, аніж на селян своєї країни.

Великою заслугою М. Чернишевського було те, що він здійснив критичний аналіз стереотипним уявленням про характер народів. Він відзначав, що етнічні портрети народів складені переважно під впливом симпатій або антипатій, що не відповідають справжньому характеру того чи іншого народу і мають, скоріш, соціально-політичний характер. Так, М. Чернишевський звернув увагу на стереотипне сприймання іспанцями, французами та німцями італійців як боягузливих і підступних. Ці риси були приписані італійцям тими народами, які намагалися завоювати Італію. Тож пояснити ці стереотипи можна, з одного боку, досадою завойовників, які не могли повністю підкорити собі цей народ, а з іншого — роздробленістю Італії і у зв'язку з цим послабленням її боротьби проти загарбників.

Особливу лінію у дослідженні психології етносу проводили **слов'янофіли**, які наполягали на унікальності шляху розвитку російського народу, на так званій руській самобутності. До слов'янофілів належали: О. Хом'яков, П. Киреєвський, С. Аксаков, К. Аксаков, Ю. Самарін.

Значне місце проблемам російського етносу приділяють у своїх працях філософи В. Соловйов, К. Леонтьєв, М. Бердяєв.

У книжці Н. Данилевського “Росія та Європа” центральною є ідея про принципову протилежність Росії та Європи. К. Леонтьєв пізніше напише про те, що книга Н. Данилевського “Росія та Європа” справила на нього велике враження і він також, слідом за іншими слов'янофілами, напише про винятковість російського

народу-богоносця. Навіть між російським та українським народами, як вважав К. Леонтьєв, загальним є тільки православ'я.

У цей же час (наприкінці ХІХ — початку ХХ ст.) в Україні теж активно досліджувались проблеми етнопсихології. Ними займалися учені, філософи, письменники та суспільні діячі. Значний внесок у дану сферу зробили М.Костомаров, П. Чубинський, Філарет, О. Потебня, Д. Овсянико-Куликовський.

М. Костомаров у праці “Дві руські народності” писав про те, що на національний характер впливає як географічне положення, так й історичні обставини. У зв'язку з цим різноманітний етнічний склад населення України він пояснює тим, що українці традиційно працювали в інших країнах і служили у військах інших держав, що, у свою чергу, пояснює дух терпимості й відсутність національної гордині та зверхності.

У багатьох працях підкреслювався демократизм українців, особливі нахили до музики та співу, особливе залюблення у природу, що пронизує український фольклор. Але ці окремі описування, на думку сучасного дослідника В.Хруща, не давали цілісної характеристики українській нації. Значно доповнив цю характеристику О. Потебня, який запропонував принципово новий напрям розвитку досліджень етнопсихології.

На відміну від традиційних досліджень, у яких предметом був національний характер, або особливості певного етносу, О. Потебня запропонував досліджувати механізми формування психології етносу. У таких працях, як “Думка та мова”, “Мова і народність”, “Про націоналізм”, він розглядає поняття “народність” як таке, що відрізняє один народ від іншого, тобто становить його національну своєрідність.

О. Потебня рішуче виступав проти ідеї стирання національних відмінностей та злиття народів, яке начебто є необхідним наслідком прогресу в житті суспільства.

Цікавою з точки зору етнопсихології є також праця Д. Овсянико-Куликовського “Психологія національності”, в якій автор визначає механізми та засоби формування психологічної своєрідності націй. Слідом за О.Потебнею, Овсянико-Куликовський також вважав, що мова — це стрижень народної психіки і що національна своєрідність полягає в особливостях мислення.

Отже, підсумовуючи висновки розвитку етнопсихології другої половини ХІХ ст., можна зазначити, що проблематика досліджень поділялась на три групи:

- 1) дослідження національного характеру народу або певної нації;
- 2) дослідження механізмів формування етнічної специфіки;
- 3) дослідження проблем національної самосвідомості.

Психологічна сутність основних понять етнопсихології

Відправним поняттям, з якого починається вивчення науки етнопсихології — це поняття “етносу”. Як же визначається поняття “етнос” у сучасній етнопсихології.

Етнос — від гр. *плем'я, народ* — це стійка сукупність людей, які мають загальні, відносно стабільні особливості культури та психіки, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від усіх інших схожих утворень.

Грецьке слово “етнос” послужило основою назви окремої галузі психології — психології етносу, або, як це звучить у працях одного з засновників етнопсихології В. Вундта — “психології народів”.

Другим важливим поняттям є поняття “нація”.

Нація — духовно-психологічна спільність, заснована на територіально-економічній та історико-культурній єдності.

Нація, зазначають дослідники, як форма етнічної спільності, склалась на відносно пізньому етапі історичного розвитку людства. Виникнення націй пов'язане з періодом становлення капіталізму. Отже, хоч нації й існують у сучасних суспільствах як найпоширеніші форми етнічної спільності, але, окрім них, існують і такі різновиди етнічних спільнот, як народність, національна група та ін.

Далі за своїм значенням для етнопсихології є поняття “психічного складу”.

Психічний склад — це стійкі риси психіки людей, що склалися на основі тривалої історії розвитку народу, які проявляються у звичках, смаках, звичаях, традиціях, емоційному сприйманні людиною навколишнього середовища та темпераменті.

Психічний склад іноді ототожнюють із поняттям характеру народу, але поняття “характер” вужче, ніж психічний склад.

Національний характер — це відносно стійкі психічні властивості народу, що залежать від конкретних історичних і соціально-економічних умов існування певної спільноти.

У кроскультурних дослідженнях, які проводяться у рамках етнопсихології, часто використовується поняття “етнічні стереотипи”.

Етнічні стереотипи — це відносно стійкі уявлення про моральні, розумові та фізичні якості, що властиві представникам тих чи інших спільнот.

Етнічні стереотипи, у свою чергу, поділяються на *автостереотипи* та *гетеростереотипи*.

Автостереотипи — це думки, судження, оцінки, котрі стосуються певної етнічної спільноти представниками цієї ж самої спільноти (наприклад, висловлювання українців про українську націю).

Автостереотипи — це, як правило, комплекс позитивних оцінок, адже люди схильні лояльно ставитись до своїх недоліків і розглядати їх як один з проявів позитивних якостей. Так, жадібність можна тлумачити як бережливість, а неорганізованість — як широту душі.

Гетеростереотипи — це сукупність оціночних суджень про інші народи.

Гетеростереотипи, на відміну від автостереотипів, можуть бути як позитивними, так і негативними. Це залежатиме від історичного досвіду взаємодії конкретних народів. Гетеростереотипи відбивають минулий та актуальний позитивний і негативний досвід взаємовідносин народів, особливо у тих сферах діяльності, де дані народи активно спілкувались або спілкуються — приміром торгівля, сільське господарство. Негативні гетеростереотипи формуються, якщо народи перебувають у конфлікті.

Останнім часом ми дуже часто зустрічаємось з таким поняттям, як етнічний конфлікт.

Етнічний конфлікт — це форма міжгрупового конфлікту, коли групи з протилежними інтересами поляризуються за етнічною ознакою.

Причиною етнічних конфліктів, як правило, бувають етнічні, соціальні, політичні та економічні суперечності. Загострення етнічного конфлікту супроводжується зростанням етноцентризму, що властивий у тій чи іншій мірі етнічній самосвідомості будь-якого рівня розвитку, посиленням циркуляції в суспільстві негативних етностереотипів, посиленням націоналізму.

Етноцентризм — це погляд на етнопсихологічні особливості іншого народу з точки зору уявлень власного народу.

З поняттям “етноцентризм” тісно пов’язане поняття “етнічні установки”.

Етнічні установки — це готовність особистості сприймати ті чи інші явища етнічного життя та міжетнічних стосунків і, відповідно до цього сприймання, діяти певним чином у конкретній ситуації.

І нарешті, дуже важливим поняттям етнічної психології є поняття “національного характеру”.

Національний характер — це відносно стійка сукупність рис характеру, які властиві переважній більшості представників певної нації.

В основі національного характеру лежить національна самосвідомість, у зв’язку з чим деякі західні вчені називають націю психологічним видом.

На сьогодні національний характер є об’єктом значної уваги вчених — філософів, психологів, соціологів і політологів. У вітчизняній етнопсихології розробкою проблем національного характеру займаються І. Вирост, П.Гнатюк, Л. Дробіжева, Л.Кострюкова.

Отже, у цьому розділі окреслено коло основних понять, що визначають предметне поле досліджень етнічної психології. Детальніший аналіз цих понять буде висвітлено в наступних розділах.

Основні напрями розвитку сучасної етнопсихологічної науки.

Серед основних напрямів розвитку сучасної етнопсихології Ю.Платонов і Н. Платонова виділяють такі:

- 1) вивчення особливостей національного характеру;
- 2) співвідношення норми та патології у різних культурах;
- 3) значення раннього досвіду дитинства для формування як особистості, так і національного характеру.

Слід зазначити, що коли йде мова про вивчення національного характеру, то залишається поза увагою те, що, крім націй, є й інші етнічні групи, тому більш коректно було б говорити про етнічний характер.

Крім того, до проблем етнопсихології по-різному підходять представники різних психологічних теорій. Зупинимось на характеристиках деяких із цих теоретичних підходів.

1. Значне місце в етнопсихології посідає психоаналітичний напрям, що базується як на ортодоксальному фрейдизмі, так і на неофрейдизмі, в руслі якого працювали Е. Фромм, Е. Еріксон, Г. Деветро. Причому в працях останнім часом спостерігається еволюція психоаналізу від аналізу психопатології особистості до позитивного полюсу — аналізу повноцінної особистості, що спрямована на реалізацію своїх потреб і здібностей. Прикладом тут може бути праця Г. Деветро “Етнопсихоаналіз”.

У рамках неофрейдизму А. Бандура розглядає природу агресивності під нетрадиційним кутом зору. Він вважає, що агресивний, емоційний стан — це явище, яке має етносоціальне походження.

2. Інший напрям західної етнопсихології пов’язаний з вивченням особистості в різних культурах. Представники цього напрямку — Р. Липтонду, А. Інкелес та інші вводять поняття “модальної особистості”. За їхнім визначенням, **модальна особистість** — це певний тип особистості, до якого належить найбільше дорослих членів певного суспільства. Тобто **модальна особистість** — це типовий представник того чи іншого народу. Дослідники вважають, що таких модальних особистостей в одній нації може бути кілька. Таким чином, в етнопсихології з’явилася концепція мультимодальної нації, що дає змогу створювати характеристику нації не як особистості, а як колективу. Американський етнопсихолог Дж. Хоніман у рамках такого підходу пропонує поняття ідеальної особистості.

Ідеальна особистість, за Дж. Хоніманом, має ціннісні орієнтації, що є оптимальними для передачі наступним поколінням. В середині етнічної спільноти може бути кілька типів ідеальної особистості, які різняться за статтю та соціальним статусом.

3. Найзначнішим за кількістю досліджень є інтеракціоністський або соціально-психологічний напрям. У рамках цього напрямку значна увага приділяється вивченню етноцентризму, расизму, націоналізму.

Представники цього напрямку зазначають, що існування етносу залежить від усвідомлення його членами своєї групової єдності та несхожості на інших, від стійкості етнічної самосвідомості, від сили “етнічного тяжіння”. Важливим у рамках соціально-психологічного напрямку є дослідження проблем зміни етнічної самосвідомості,

етнічної належності, припинення існування етносу, розчинення однієї етнічної спільноти в іншій.

Зміна етнічної свідомості може відбуватись тільки за умов міжетнічної взаємодії, тому остання теж потребує детального вивчення.

Крім того, представники цього напрямку досліджують такі проблеми, як етнічна ідентифікація, етноцентризм, етнічні установки та ролі

Відродження вітчизняної етнопсихології

Відродження вітчизняної етнопсихології почалось у 60-х роках ХХ ст. у зв'язку з дискусією, що розгорнулася на сторінках журналу “Вопросы истории” щодо національного питання. Дискусія була присвячена проблемам нації. Уточнювався предмет етнопсихології, її категорійний апарат й окремі експериментальні методики. Нарешті було знято табу з етнопсихологічних досліджень. Але, незважаючи на це, розробка проблем етнопсихології рухалася досить мляво. Теоретичні праці в основному були присвячені критичному аналізу зарубіжних концепцій етнопсихології, а також дискусіям про категорійний апарат етнопсихології.

Дослідження 70–90-х років порушили такі питання:

- до якої дисципліни належить етнопсихологія: до етнографії (С.Арутюнов, А. Решетов), до соціальної психології (І. Кон, В. Козлов, Л.Дробіжева) чи до загальної психології (Г. Старовойтова);
- що є предметом дослідження етнопсихології: психічний склад етносу; національний характер чи вивчення окремих рис та особливостей психіки людей, які утворюють етнос;
- якою має бути логіка досліджень: чи спочатку шукати відповідь на питання про існування психічних відмінностей між народами, про те, як вони проявляються та як їх досліджувати, а вже потім визначати поняття “психічний склад”, “національний характер”, чи, навпаки, йти від цих понять;
- як застосувати теорію діяльності О. Леонтьєва та його концепцію єдності психічної та практичної діяльності для пояснення психічної своєрідності етносу й причини психічних відмінностей між різними етносами.

Особливого піднесення дослідження у сфері етнопсихології набули в останні роки. Це пов'язано, з одного боку, із загостренням міжетнічних стосунків після розвалу СРСР, що, у свою чергу, викликало нагальну потребу у психологічних розробках етнічної

проблематики, а з іншого — з початком політичної гласності, що зняла офіційні та неофіційні заборони з етнопсихологічних досліджень.

З арени історії зійшла міфічна нація — “радянський народ”, а на її місце прийшли реальні нації та народи з їх реальними та непростими проблемами.

Отже, зараз триває реальне відродження етнопсихології: робляться спроби окреслити основні напрями розвитку етнопсихологічних досліджень, починає формуватися власний методичний апарат вітчизняної науки, проводяться етнопсихологічні дослідження серед різних груп населення країни.

За останні роки стрімко зросла кількість дослідників, які вивчають проблеми етнопсихології, збільшується потік публікацій, виходять спеціалізовані збірники та посібники, викладаються спецкурси у вищих навчальних закладах, проводяться тематичні конференції, відкриваються перші лабораторії для вивчення проблем етнопсихології.

Етнаціональна самоідентифікація особистості в кроскультурному контексті

Поняття *нації* в англomовному позначенні (*nation*) охоплює і плем'я, і етнічну спільноту, і країну мешкання людей, і громадянство. За усталеним в етнопсихології розумінням (А.С.Баронін, 2000; А. О. Боронаєв, В. Н. Павленко, 1994; В.Г.Крисько, 2002; М. І. Пірен, 1996; Ю. П. Платонов, 2001), нація становить вищий етап (форму) розвитку етнічної спільноти або об'єднання кількох з них у державу і *підпорядковується в основному суспільно-історичним закономірностям*. Нація визначається як історична спільнота на основі єдності походження її етносу, території, держави, економічних зв'язків, мови, культури та психологічних особливостей; збереження етнічної і соціально-економічної цілісності нації уможлиблюється в рамках єдиної держави.

Відсутність чітких етно- та націодиференціюючих критеріїв як у зарубіжних, так і у вітчизняних етнологічних та суспільствознавчих науках відбивається на контекстуальній обумовленості вживання понять етносу та нації, які часто-густо просто змішуються або подаються як синоніми, зокрема, у характеристиках співвіднесених з ними свідомості, самосвідомості, ідентичності — як «етнічної

(расової)», «етнічної (громадянської)», «етнічної (національної)».

Заслуга теоретичного осмислення поняття «етнічна самосвідомість», яке використовувалося в науковій літературі з 20-х років ХХ ст., належить П.І.Кушніру (1949; 1951), який підкреслив особливе значення самосвідомості як «етнічного визначника». Учений звертав увагу, що національна самосвідомість розвивається з примітивніших форм свідомості етнічної спільноти й проходить у своєму розвитку ряд етапів відповідно стадіям розвитку суспільства. Була приділена увага історичній еволюції форм етнічної самосвідомості — від племінної до національної самосвідомості. Таким чином визнавалася історична природа національної свідомості і самосвідомості. В поняття етнічної свідомості вкладалася уся сукупність уявлень членів етнічної спільноти про свій та інші етноси, соціально-психологічні настанови й стереотипи включно. Етнічна самосвідомість поставала складником етнічної свідомості, який відображує сприймання та уявлення індивідів про себе як представників певної етнічної спільноти. Історичну зумовленість етнічної самосвідомості, як складової частини етнічної свідомості, підкреслював також С.А.Токарев, який вважав, що співвідношення соціальних зв'язків спричиняє етнічну самосвідомість. В.Козлов показав, що етнічна самосвідомість виникає й розвивається разом із самою етнічною спільнотою, проходячи різні історичні стадії, і виявляється у різних груп людей з різним ступенем: від слабо усвідомленої приналежності до свого народу, нерідко відтискуваним на задній план почуттям приналежності до інших спільнот (релігійних, сусідньо-територіальних тощо), — до дуже розвинутого національного почуття, що примушує членів спільноти пов'язувати свої особисті долі з долею нації, підпорядковувати їй свої власні інтереси тощо. Етнічна самосвідомість не є природженою, а формується разом з особистістю людини в процесі вироблення основних соціальних орієнтацій.

Залежно від критерію оцінки етносу, основу етнічної свідомості і самосвідомості етнологи пов'язують з певним компонентом, наприклад, мовою і культурою, територією, особливостями психічного складу та антропологічними ознаками, спільністю походження, державною приналежністю тощо.

Природа етнічної самосвідомості полягає не лише в здатності етнічної групи до самовідображення, але й у здатності окремої

людини усвідомлювати себе в етнічному світі. М. Боришевський, надаючи перевагу використанню поняття *національна самосвідомість*, останню визначає як «усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінку себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти». Національній самосвідомості конкретної особистості, так само як і самосвідомості національної спільноти, з якою особистість себе ідентифікує, притаманне прагнення до самовираження і самореалізації своєї національної сутності, неповторності, прагнення гідно утвердитися серед інших національних спільнот, зробити помітний внесок у розвиток людської історії.

В контексті освітлення етнічної (національної) самосвідомості частогусто вживається поняття ідентичності, ідентифікації, самоідентифікації, конкретний зміст яких, а відповідно і співвідношення між ними та іншими спорідненими поняттями далеко не завжди чітко визначаються. П. Гнатенко і В. Павленко зазначають, що навіть у зарубіжних джерелах, які відбивають багаторічну традицію дослідження проблематики, пов'язаної з ідентичністю, стосовно чіткості окреслення *етнічної ідентичності* спостерігається цілковита плутанина понять. Зокрема, змішуються поняття *етнічної ідентичності і національної (громадянської) ідентичності, етнічної і расової ідентичності, етнічної ідентичності й ідентичності національної меншини* тощо. Автори також звертають увагу на те, що поняття ідентичності у вітчизняній науковій літературі до останнього часу практично не використовувалося, а у науковому обігу більш вживаним було поняття *ідентифікації*, яким позначалися: 1) механізм міжособистісного сприймання; 2) *самоідентифікація* як центральний елемент самосвідомості, пов'язаний з відповіддю на питання «Хто я?»; 3) *колективістична ідентифікація* як показник рівня розвитку групи (напр., в статометричній концепції А.В.Петровського).

Г. Солдатова *етнічну ідентичність* розглядає як когнітивно-мотивацій- не ядро етнічної самосвідомості. Етнічна ідентичність співвідноситься також з прошарком несвідомого. Тому, на думку автора, етнічну ідентичність слід вивчати і як концентровану форму та основну характеристику етнічної самосвідомості, і як зворотній бік етнічної самосвідомості — як етнічне несвідоме.

Ключовим моментом етнічної самосвідомості є *ідентифікація* індивідів з певною етнічною спільнотою, що виявляється в самоназиванні. До цього долучається комплекс ідей або уявлень, що утворюють систему етнодиференціюючих символів, котрі слугують для виокремлення членів своєї групи з усієї сукупності етнічних спільнот. Як і самоназва, ідентифікація та її концептуальне обґрунтування змінюються в різних історичних обставинах: наприклад, в сучасну епоху у формуванні етнічної самосвідомості велику роль відіграють історичні факти, поширення яких через ЗМІ сприяє сприйманню їх як етнічних символів.

Є. Белінская і Т. Стефаненко (2000) *етнічну ідентичність* розглядають як складову частину соціальної ідентичності особистості, як психологічну категорію, яка позначає усвідомлення приналежності до певної етнічної спільноти. Етнічна ідентичність становить у першу чергу результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу, певний ступінь ототожнення себе з ним. Аналізуючи різні концептуальні моделі етнічної ідентичності, автори виокремлюють такі найважливіші ознаки її когнітивної складової, як 1) етнічна самоназва і 2) етнічна обізнаність, яка містить знання про свою та інші етнічні групи, їхню історію, звичаї, особливості культури. На основі цих знань формується комплекс уявлень, що утворюють систему етнодиференціюючих ознак: мову спільних предків, національний характер, народне та професійне мистецтво тощо.

Отже, національна ідентифікація співвідноситься з національною самосвідомістю як елемент і ціле. Власне в такому ж співвідношенні розглядають ці поняття і деякі зі згаданих вище дослідників, характеризуючи етнічну ідентичність «як когнітивно-мотиваційне ядро етнічної самосвідомості» або «як результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу чи певний ступінь ототожнення себе з ним». *Національна самоідентифікація* означається М. Боришевським як *усвідомлення людиною своєї приналежності до певного етносу, нації, усвідомлення своєї близькості з нацією, спорідненості з нею*.

Таким чином, етнонаціональна самоідентифікація є невід'ємним компонентом етнонаціональної самосвідомості особистості і становить одну з провідних її характеристик.

Етнопсихологія як галузь психологічної науки

Етнопсихологія - це галузь психології, що вивчає етнічні особливості психіки людей, національний характер, закономірності формування та функціонування національної самосвідомості, етнічних стереотипів та установок.

Роком народження цієї науки прийнято вважати 1859 р., коли приват-доцент кафедри загального мовознавства Берлінського університету Г. Штейнталь разом із філософом М. Лацарусом почали видавати “Журнал етнічної психології та мовознавства”. У своїй програмній статті “Думки про народну психологію” редактори проголосили народження нової науки - науки про пізнання народного духу.

Штейнталь та Лацарус тлумачили поняття “народний дух”, по-перше, як особливе замкнуте утворення, що виражає психічну схожість індивідів, які належать до певної нації, а по-друге, як їхню самосвідомість. Зміст поняття “народний дух” може бути розкритий шляхом порівняльного вивчення мови, міфології та культури.

На початку ХХ ст. ці ідеї розвивалися і частково реалізувалися у “Психології народів” В. Вундта. У своїй грандіозній праці, робота над якою тривала з 1900 по 1920 р., він спробував визначити зміст міфу, релігії, мистецтва та інших явищ культури різних народів.

У сучасній етнопсихології існує кілька відносно самостійних напрямів:

1. Порівняльні дослідження етнічних особливостей психофізіології, пізнавальних процесів, пам'яті емоцій, мови тощо, що теоретично та методично складають невід'ємну частину відповідних розділів загальної та соціальної психології.
2. Культурологічні дослідження, що вивчають особливості символів і ціннісних орієнтацій народної культури та нерозривно пов'язані з відповідними розділами етнографії, фольклористики та мистецтвознавства.
3. Дослідження етнічних особливостей соціалізації дітей, понятійний апарат і сприйняття яких найближчі до соціології та дитячої психології. Дослідження етнічної свідомості та самосвідомості, що послуговуються понятійним апаратом і методами з тих розділів соціальної психології, які вивчають соціальні установки, міжгрупові стосунки та взаємини всередині групи.

Отже, етнічна психологія як самостійна наука виділилась з інших галузей знань, але залишилась з ними в тісному взаємозв'язку.

Психолога етнос цікавить перш за все як *психологічна спільність*, здатна успішно виконувати важливі для кожної людини функції: 1) орієнтувати в навколишньому світі, поставляючи щодо впорядковану інформацію; 2) задавати загальні життєві цінності, 3) захищати, відповідаючи не тільки за соціальне, а й за фізичне самопочуття. Людині завжди необхідно відчувати себе частиною «ми», і етнос - не єдина група, в усвідомленні приналежності до якої людина шукає опору в житті. Серед таких груп можна назвати партії, церковні організації, професійні об'єднання, неформальні об'єднання молоді і т.д.і т.п. Багато людей цілком «занурюються» в одну з подібних груп, але членство в них не завжди приводить до задоволення потреби у психологічній стабільності. Опора виявляється не дуже стійкою, адже склад груп постійно оновлюється, терміни їх існування обмежені в часі, самої людини можуть за якусь провину з групи виключити. Усіх цих недоліків позбавлена етнічна спільність. Це межпоколінна група, вона стійка в часі, для неї характерна стабільність складу, а кожна людина володіє стійким етнічним статусом, його неможливо «виключити» з етносу. Завдяки цим якостям етнос є для людини надійною групою підтримки.

Культури таких груп, орієнтовані на предків і традиції, великий американський етнолог Маргарет Мід (1901-1978) назвала *постфігуративними*. Неможливо краще, ніж Мід, охарактеризувати особливості подібних культур: Але американська дослідниця передбачала появу ще однієї культурної норми - *префігуративної культури*, де не предки і не сучасники, а сама дитина визначає відповіді на сутнісні питання буття. У цьому випадку старші не бачать що повторюється в житті молодих їх власний досвід, життя батьків не є моделлю для дітей, відбувається розрив поколінь: «Ще зовсім недавно старші могли говорити: «Послухай, я був молодим, а ти ніколи не був старим». Але сьогодні молоді можуть їм відповісти: «Ти ніколи не був молодим у світі, де молодий я, і ніколи ним не будеш».

У житті сучасного суспільства можна знайти прояви того, що прогноз Мід збувається. Але якби пророкування американської дослідниці збулося повністю, людство зникло б з лиця землі. Незважаючи на будь-які інновації, людству, щоб

самовідтворюватися і саморегулюватися, необхідно зберігати зв'язок між поколіннями.

Етнопсихологія як міждисциплінарна галузь знання Зародження етнопсихології в історії і філософії

Крупиці етнопсихологічних знань розкидані в працях античних авторів - філософів та істориків: Геродота, Гіппократа, Тацита, Плінія, Страбона. Вже в Стародавній Греції було відмічено вплив навколишнього середовища на формування психологічних особливостей. Лікар і засновник медичної географії Гіппократ (460 до н.е. - 377 або 356 до н.е.) висунув загальне положення, згідно з яким всі відмінності між народами - в тому числі їх поведінку і звичаї - пов'язані з природою і кліматом країни.

Геродот (нар. між 490 і 480 до н.е.) є «батьком» не лише історії, а й етнографії. Він сам охоче і багато мандрував і розповідав про дивні особливості народів, з якими знайомився під час подорожей. В «Історії» Геродота ми зустрічаємося з однією з перших спроб *etic* підходу, так як учений прагне пояснити, зацікавили особливості життя і характеру різних народів навколишнього їх природним середовищем і при цьому порівнює їх між собою:

«Подібно до того як небо в Єгипті інше, ніж де-небудь в іншому місці, і як річка в них відрізняється іншими природними властивостями, ніж інші річки, так і вдачі і звичаї єгиптян майже у всіх відносинах протилежні вдачі і звичаїв інших народів» Вірніше, це *псевдо-etic підхід*, оскільки будь-який народ Геродот порівнює зі своїми співвітчизниками - еллінами. Кращим зразком етнографічного нарису у Геродота вважається опис Скіфії, зроблений на основі особистих спостережень: він оповідає про богів, звичаїв, обрядів побратимства і похоронних обрядах скіфів, переказує міфи про їх походження. Не забуває і про риси характеру, виділяючи їх суворість, неприступність, жорстокість. Геродот намагається пояснити приписані якості як особливостями навколишнього середовища (Скіфія являє собою багату травою і добре зрошувану повноводними ріками рівнину), так і кочовим способом життя скіфів, завдяки якому «ніхто не може їх наздогнати, якщо тільки самі вони не допустять цього».

В «Історії» Геродота ми зустрічаємося з безліччю цікавих спостережень, хоча часто він дає абсолютно фантастичні описи

нібито існуючих народів. Справедливості ради слід зазначити, що сам історик не вірить у розповіді про народ з козячими ногами або про людей, які сплять шість місяців на рік.

У Новий час перші спроби зробити народи предметом психологічних спостережень були зроблені в ХУІІ столітті. І знову саме середовище і клімат розглядалися як фактори, що лежать в основі відмінностей між ними. Так, виявляючи відмінності в інтелекті, пояснювали їх зовнішніми (температурними) умовами клімату. Нібито помірний клімат Середнього Сходу та Західної Європи більше сприяє розвитку інтелекту, а разом з ним і цивілізованості, ніж клімат тропічних областей, де «спека душить людські зусилля».

Але вивчався не тільки інтелект. Французькі просвітителі ХУІІ століття ввели поняття «дух народу» і намагалися вирішити проблему його обумовленості географічними факторами. Найяскравішим представником географічного детермінізму серед французьких філософів є Ш. Монтеск (1689-1755), який вважав, що «багато речей управляють людьми: клімат, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, звичаї; звичаї, як результат усього цього утворюють загальний дух народу». Але серед безлічі факторів на перше місце він висував клімат. Наприклад, «народи жарких кліматів», на його думку, «боязкі, як старі», ледачі, не здатні до подвигів, але наділені живою уявою. А північні народи «відважні, як юнаки» і мало чутливі до насолод. При цьому клімат впливає на дух народу не тільки безпосередньо, але і опосередковано: залежно від кліматичних умов і ґрунту складаються традиції і звичаї, які в свою чергу впливають на життя народів. Монтеск'є вважав, що в ході історії безпосередній вплив клімату слабшає, а дія інших причин посилюється. Якщо «над дикунами панують майже виключно природа і клімат», то «китайцями керують звичаї, в Японії тиранічна влада належить законам» і т.п.

Ідея народного духу проникла і в німецьку філософію історії ХУІІ століття. Один з її найвизначніших представників, друг Шиллера і Гете, І.Г.Гердер (1744-1803) розглядав дух народу не як щось безтілесне, він практично не поділяв поняття «народний дух», «душа народу» і «народний характер». Душа народу не була для нього і чимось всеосяжним, що містить у собі всю її своєрідність. «Душу» Гердер згадував серед інших ознак народу, разом з мовою,

забобонами, музикою і т.п. Він підкреслював залежність психічних компонентів від клімату і ландшафту, але допускав і вплив способу життя та виховання, громадського ладу та історії. Усвідомлюючи, наскільки складно розкрити психічні особливості того чи іншого народу, німецький мислитель зазначав, що «... треба жити одним почуттям з нацією, щоб відчувати хоча б одну з її схильностей». Іншими словами, він намацав одну з основних характеристик *етіс* підходу - прагнення вивчати культуру з середини, зливаючись з нею.

Душу народу, на думку Гердера, можна дізнатися через його почуття, мови, справи, тобто необхідно вивчати все його життя. Але на перше місце він ставив усну народну творчість, вважаючи, що саме світ фантазії відображає народний дух найкращим чином. Будучи одним з перших європейських фольклористів, Гердер намагався застосувати результати своїх досліджень при описі рис, властивих «душі» деяких з народів Європи. Але коли він переходив на психологічний рівень, що виділяються їм характеристики виявлялися мало пов'язаними з особливостями фольклору. Так, німців він описував як народ мужньої моралі, благородної доблесті, добродішній, сором'язливий, що вміє глибоко любити, чесний і правдивий. Знайшов Гердер і «недолік» у своїх співвітчизників: обережний, добросовісний, щоб не сказати повільний і неповороткий характер. Для нас особливо цікаві риси, які Гердер приписував сусідам німців - слов'янам: щедрість, гостинність до марнотратства, любов «до сільської свободи». І в той же час вважав слов'ян, що легко підкоряються і покірні.

Погляди Гердера - це лише один приклад пильної уваги європейських філософів до проблеми національного характеру або народного духу. Свій внесок в розвиток знань про характер народів внесли і англійський філософ Д. Юм, і великі німецькі мислителі І.Кант і Г. Гегель. Всі вони не тільки висловлювалися з приводу факторів, що впливають на дух народів, а й пропонували «психологічні портрети» деяких з них.

Вивчення психології народів у Німеччині і Росії '

Розвиток цілого ряду наук, перш за все етнографії, психології та мовознавства привело в середині XIX століття до зародження *етнопсихології* як самостійної науки. Загально визнано, що це відбулося в Німеччині, в якій в той період спостерігався

сплеск загальногерманської самосвідомості, обумовлений процесами об'єднання численних князівств в єдину державу. «Батьками-засновниками» нової дисципліни є німецькі вчені М.Лацарус (1824-1903) і Г. Штейнталь (1823-1893), які в 1859 р. приступили до видання «Журналу психології народів і мовознавства». У програмній статті першого номера «Думки про народну психологію» необхідність розвитку *психології народів* - нової науки, що входить до складу психології, - вони пояснювали потребою досліджувати закони духовного життя не тільки окремих індивідів, але і цілих спільнот, в яких люди діють «як деяку єдність». Серед таких спільнот (політичних, соціально-економічних, релігійних) особливо виділяються *народи*, тобто етнічні спільноти в нашому розумінні, оскільки саме народ, як щось історичне, завжди дане є для будь-якого індивіда абсолютно необхідною і найсуттєвішою з усіх спільнот, до яких він належить. Вірніше, до яких він сам себе відносить, адже на думку Ла-Царуса і Штейнталья, *народ* є сукупність людей, які дивляться на себе як на один *народ*, зараховують себе до одного *народу*. А духовна спорідненість між людьми не залежить від походження чи мови, так як люди визначають себе належними до певного народу суб'єктивно.

Всі індивіди одного народу мають «подібні почуття, схильності, бажання», всі вони володіють одним і тим же *народним духом*, який німецькі мислителі розуміли як психічну схожість індивідів, що належать до певного народу, і одночасно як їх самосвідомість, тобто те, що ми назвали б етнічною ідентичністю. Саме народний дух, який проявляється насамперед у мові, потім в моралі і звичаях, установленнях і вчинках, в традиціях і співах, і покликана вивчати психологію народів. Основними завданнями нової науки Лацарус і Штейнталь вважали: 1) пізнання психологічної сутності народного духу, 2) відкриття законів, за якими здійснюється внутрішня діяльність народу в житті, мистецтві та науці, 3) виявлення основних причин виникнення, розвитку та знищення особливостей якого-небудь народу .

Виділення цих завдань свідчить про те, що Лацарус і Штейнталь розглядали психологію народів як науку пояснювальну, що зводять загальні закони мови, релігії, мистецтва, науки, традицій і інших елементів духовної культури до психологічної сутності. Слід тільки мати на увазі, що окрім *історичної психології народів*, що пояснює дух народів в цілому, німецькі вчені виділяли описову частину психології народів - конкретну *психологічну етнологію*, покликану давати характеристики духу окремих народів.

Концепцію Лацаруса і Штейнталя не можна розглядати як соціально-психологічну теорію у власному розумінні слова. Психологія народів, з їх точки зору, є продовженням індивідуальної психології, оскільки дух народу живе тільки в індивідах і в ньому відбуваються ті ж процеси, які вивчаються індивідуальною психологією. І все-таки засновники етнопсихології застерігали від повної аналогії між індивідуальною психологією і психологією народів, підкреслюючи, що безліч індивідів становить народ тільки тоді, коли дух народу їх пов'язує в єдине ціле. Як і індивідуальна психологія, психологія народів покликана вивчати перш за все уяву, розум, моральність, але не окремого індивіда, а цілого народу, виявляючи їх в його творчості, практичному житті і релігії.

Ідеї Лацаруса і Штейнталя відразу ж знайшли відгук у наукових колах багатонаціональної Російської імперії. Вже в 1859 р. з'явився російський переклад викладу їх програмної статті, а в 1864 р. вона була надрукована повністю. Багато в чому цей інтерес пов'язаний з тим, що в Росії до цього часу вже була зроблена спроба збору етнопсихологічних по суті даних, хоча концептуальної моделі нової науки побудовано і не було.

У нашій країні народження етнопсихології пов'язують з діяльністю Російського географічного товариства, члени якого розглядали «психічну етнографію» як один з розділів етнографії. Н. І. Надєждін (1804-1856), який запропонував цей термін, вважав, що психічна етнографія повинна вивчати духовну сторону людської природи, розумові та моральні здібності, силу волі і характеру, почуття людської гідності і т.п. Як прояв народної психології розглядалося їм і усна народна творчість - билини, пісні, казки, прислів'я.

У 1847 р. почався збір матеріалів по програмі вивчення етнографічної своєрідності населення різних губерній Росії,

запропонованої Надєждіним. У відділення Російського географічного товариства, розташовані по всій Російській імперії, було розіслано сім тисяч примірників програми, яка пропонувала описувати народи, що населяли ту чи іншу місцевість. Протягом багатьох років в Петербург щорічно доставлялося кілька сотень рукописів від дилетантів-збирачів - поміщиків, священників, вчителів, чиновників .. Відповідно до програми в опису народного побуту вони включали і матеріали спостережень про «моральний побут» народів, що населяли Росію, тобто про всіх явищах духовної культури від сімейних відносин та виховання дітей до «розумових і моральних здібностей» і «народної характеристики». Кілька рукописів було опубліковано, склалися звіти, що містять психологічні розділи. Але робота не була завершена, і більшість матеріалів, мабуть, і зараз припадає пилом в архівах Російського географічного товариства.

Пізніше, в 70-і рр. минулого століття і в Росії, слідом за Німеччиною, була зроблена спроба «вбудувати» етнопсихологію в психологію. Ідеї виникли у правознавця, історика і філософа К.Д.Кавеліна (1818-1885), який в 40-і рр. брав участь у здійсненні програми етнографічних досліджень Російського географічного товариства. Не задовольнившись результатами збору суб'єктивних описів «розумових і моральних властивостей» народів, Кавелін висловив думку про можливість «об'єктивного» методу вивчення народної психології по продуктах духовної діяльності - пам'яткам культури, звичаїв, фольклору, вірувань. На його думку, завдання психології народів - встановлення загальних законів психічного життя на основі порівняння однорідних явищ і продуктів духовного життя у різних народів і в одного і того ж народу в різні епохи його історичного життя.

Між К. Д. Кавеліним та І. М. Сеченовим (1829-1905) - основоположником природничо-наукового напрямку в російській психології - розгорнулася дискусія з питання про те, що вважати об'єктивним методом у науковій психології, за який обидва вони ратували. Визнаючи психічний процес, Сеченов вважав неможливим вивчати психіку по продуктах духовної культури. Власне кажучи, він заперечив можливість проведення *etic* досліджень в психології, вважаючи, що «всякий психолог, зустрічаючись з будь-яким пам'ятником розумової діяльності людини і задавшись думкою проаналізувати його, за необхідності

повинен підкладати винахіднику пам'ятника і власну мірку спостережливості і власні уявлення про здатність користуватися аналогіями, робити висновки тощо». Іншими словами, правильно підмітив великі труднощі, з якими стикаються дослідники *etic* напрямками, він порахував ці труднощі нездоланими.

У Росії в суперечці між прихильниками природничої психології Сеченова та гуманітарної психології Кавеліна перемогу здобули перші. А разом з поразкою Кавеліна закінчилася невдачею і перша спроба створення наукової етнопсихології в рамках психології. Але це не означає, що в нашій країні етнопсихологічні ідеї зовсім не розроблялися. Просто інтерес до них, як і раніше, проявлявся філософами, істориками, мовознавцями.

І перш за все продовжився аналіз народного - головним чином російського характеру. Більшість російських мислителів XIX і XX століть у більшій чи меншій мірі були стурбовані проблемою розкриття самотності «російської душі», виокремлення її головних характеристик і пояснення їх походження. Неможливо навіть перерахувати авторів, що зачіпають цю проблему, від П.Я.Чаадаєва до П. Сорокіна, включаючи А. С. Хомякова та інших слов'янофілів, Н. Я. Данилевського, Н. Г. Чернишевського, В.О.Ключевського, В. С. Соловйова, Н. А. Бердяєва, М. Лосського та багатьох інших. Якщо одні автори тільки описували риси російського національного характеру, то інші намагалися систематизувати описи своїх попередників, визначити значимість кожного з досліджуваних факторів. Існує кілька способів пояснення «російської душі» як цілісності. Так, історик Ключевський схилився до географічного детермінізму, вважаючи, що «живе і бере своєрідну участь в будові життя і понять російської людини» взяли «основні стихії природи російської рівнини» - ліс, степ і річка. Філософ Бердяєв підкреслював «відповідність між неосяжністю, нескінченністю російської землі і російської душі, між географією фізичної та географією душевної». Він відзначав, що російський народ «не оформив» ці величезні простори через свої найнебезпечніші нестачі - нестачі «мужнього характеру і гарту особистості».

У розвиток етнопсихологічних ідей внесло свій вклад і російське мовознавство. А. А. Потебня (1835-1891) розробив оригінальну концепцію мови, засновану на дослідженні її психологічної природи. На думку вченого, саме мова обумовлює

прийоми розумової роботи, і різні народи, які мають різні мови, формують думку своїм, відмінним від інших, способом. Саме в мові бачить Потебня головний фактор, який об'єднує людей в «народність». Для нього народність це скоріше не етнос, а етнічна ідентичність, відчуття спільності на основі всього того, що відрізняє один народ від іншого, складаючи його своєрідність, але перш за все на основі єдності мови. Пов'язуючи народність з мовою, Потебня вважає її дуже давнім явищем, час походження якого не може бути визначено. Тому і найдавніші традиції народу слід шукати головним чином у мові. Як тільки дитина опановує мову, вона набуває ці традиції, а втрата мови призводить до денационалізації.

Вундт: психологія народів як перша форма соціально-психологічного знання

Як уже зазначалося, в Росії прихильники природничонаукової і гуманітарної психології вели між собою боротьбу, в якій опинилися переможці і переможені, але місця для етнопсихології серед інших психологічних дисциплін не знайшлося. А в Німеччині обидві орієнтації перетнулися у творчості одного дослідника - В.Вундта (1832-1920), творця не лише побудованої за зразком фізіології експериментальної психології свідомості, а й *психології народів* як однієї з перших форм соціально-психологічного знання.

Першу етнопсихологічну статтю Вундт надрукував в 1886 р., потім переробив її в книгу, яка в перекладі на російську мову була видана в 1912 р. під назвою «Проблеми психології народів». Останні двадцять років свого життя вчений повністю присвятив створенню десяти томної «Психології народів». Попередниками Вундта у створенні нової науки були Лацарус і Штейнталь. Спочатку його розбіжності з останніми були ледь вловимі, але потім він серйозно відхилився від запропонованого ними шляху.

По-перше, як ми пам'ятаємо, для Лацаруса і Штейнталья вивчення народного духу зводиться до вивчення тих же психологічних явищ, що й вивчення складових народів індивідів. Вундт згоден з ними, що *душа народу*¹ зовсім не є безтілесною, незалежно від індивідів буває сутністю. Більше того - вона ніщо поза останніх. Але він послідовно проводить основоположну для соціальної психології думку, що спільне життя індивідів та їх взаємодію між собою повинні породжувати нові явища зі

своєрідними законами, які хоч і не суперечать законам індивідуальної свідомості, але не зводяться до них. А в якості цих нових явищ, іншими словами, в якості змісту душі народу їм розглядаються загальні уявлення, почуття і прагнення багатьох індивідів. З цього можна зробити тільки один висновок: психологія народів для німецького вченого - самостійна наука. Він підкреслює, що вона не тільки користується послугами індивідуальної психології, а й сама надає допомогу останній, надаючи матеріал про духовне життя індивідів і таким чином впливаючи на пояснення індивідуальних станів свідомості.

По-друге, Вундт прагне звузити програму вивчення психології народів, запропоновану Лацарусом і Штейнталем. Хоча, за його твердженням, в реальних дослідженнях неможливо повністю розмежувати опис і пояснення, наука про душу народу покликана пояснювати загальні закони її розвитку. А описувати психічні властивості окремих народів повинна етнологія, що є для психології народів допоміжною дисципліною. До речі сказати, Штейнталь у своїх пізніх працях погодився з точкою зору Вундта з цього питання і віддав описову психологічну етнологію на відкуп етнографам.

В-третьє, задумку Вундта, загальні уявлення багатьох індивідів проявляються насамперед у мові, міфах і звичаях. Так, мистецтво, науки і релігія довгий час в історії людства були пов'язані з міфологічним мисленням. Тому як предмет вивчення вони повинні бути виключені з психології народів. Правда, у своїй багатотомній праці Вундт не завжди послідовний, наприклад, досить часто він розглядає релігію і мистецтво як частину психології народів.

Але в ранніх роботах німецького дослідника ми знаходимо чітку структуру продуктів творчого духу народів:

- *Мова* містить загальну форму душі народу;
- *міфи*, що розуміються Вундтом в широкому сенсі як весь первісний світогляд і навіть релігії.
- *звичаї* включають виникаючі з цих уявлень вчинки, які характеризуються загальними напрямками волі і зачатками правового порядку.

«Мова, міфи і звичаї представляють собою спільні духовні явища, настільки тісно зрослися один з одним, що одне з них немислимо без іншого. Звичаї висловлюють у вчинках ті ж життєві

погляди, які таяться в міфах і робляться загальним надбанням завдяки мові. І ці дії в свою чергу роблять більш міцними і розвивають далі уявлення, з яких вони походять».

Ознайомившись з ідеями Вундта, легко здогадатися, що основним методом психології народів він розглядає аналіз конкретно-історичних продуктів духовного життя, тобто мови, міфів і звичаїв, які, на його думку, є не фрагменти творчості народного духу, а сам цей дух.

Вундт зазначає, що продукти духовної культури вивчаються і іншими, зокрема історичними, науками. Більше того, психологічні та історичні дослідження йдуть рука об руку. Але психологія народів - як наука пояснювальна - аналізує їх з боку загальних законів духовного розвитку. Вона прагне до того, щоб психологічно пояснити закони, об'єктивно проступають в мові, міфах і звичаях. Якщо психолог вивчає культ духів дерев, існуючий у німецьких і слов'янських народів, йому необхідно відповісти на питання, які психологічні причини лежать в основі цього культу і пов'язаних з ним уявлень, і як психологічно обгрунтовані зміни уявлень з розвитком культури.

Г. Шпет про предмет етнічної психології

У 20-і рр.. ХХ століття в Росії з урахуванням досягнень і прорахунків німецьких попередників була зроблена ще одна спроба створення *етнічної психології*, причому саме під цією назвою. У 1920 р. російський філософ Г.Г.Шпет (1879-1940) в доповідній записці про заснування кабінету «етнічної та соціальної психології» при історико-філологічному факультеті Московського університету визначив цю галузь знання як галузь психології, що охоплює вивчення таких проявів душевного життя людини як мова, міфи, вірування, звичаї, мистецтво, тобто тих же продуктів духовної культури, які закликали вивчати Лацарус і Штейнталь, Кавелін і Вундт.

Полемізуючи з Бунд тому, для якого продукти духовної культури є психологічні продукти, Шпет стверджує, що в самому по собі культурно-історичному змісті народного життя немає нічого психологічного. Психологічно інше - *ставлення* до продуктів культури, до сенсу культурних явищ. Шпет вважає, що всі вони - мова, міфи, звичаї, релігія, наука - викликають у носіїв культури певні переживання: «як би індивідуально не були люди

різні, є типово загальне у тих переживаннях, як «відгуках» на те, що відбувається перед їхніми очима, умами і серцем». Намагаючись співвіднести особистість зі світом культури, шле це загальне розуміє не як усереднене, не як сукупність подібностей, а як «тип», що є «репрезентантом» тієї чи іншої історичної спільності (тип китаеця, тип міщанина). Згідно концепції російського мислителя, аналізуючи продукти культури, етнічна психологія повинна виявляти типові колективні переживання, іншими словами, відповідати на питання: Що народ любить? Чого боїться? Чому поклоняється?

Психологічний напрямок в американській етнології

Першорядне значення для розуміння теорії «Культура і особистість» та етапів її розвитку має і висунута Кардінер ідея про наявність у кожній культурі одного домінуючого типу особистості. Розвиваючи свої ідеї, Кардінер вводить поняття *базової особистості*, визначаючи її як основну особистісну структуру, сформовану даною культурою. За визначенням американського дослідника, базова особистість - це схильності, уявлення, способи зв'язку з іншими людьми. Це все те, що робить індивіда максимально сприйнятливим до певної культури і дозволяє йому досягати задоволеності і стійкості в рамках існуючого порядку, тобто базова особистість є адаптація до фундаментальних реальностей життя у певній культурі.

Для розкриття базової особистості, як правило, використовувалися не статистичні, а несурові з точки зору психолога описові методи, часто особисті враження етнологів про способи догляду за дітьми. Але і без застосування «сцієнтичних» психологічних методик при вивченні культур племінного типу було отримано багато цікавих даних. Хоча сам Кардінер підкреслював, що його концепція не може бути перенесена на складні сучасні культури, надалі дослідники стали пояснювати специфікою догляду за немовлятами та особливості психологічного складу «цивілізованих» народів. Наприклад, особливості російського національного характеру - терпіння і послух - стали пов'язувати з практикою тривалого тугого сповивання, прийнятої в російських сім'ях.

Але дуже скоро з'ясувалося, що можливість дослідження складних сучасних культур на основі виділення базової особистості

викликає великі сумніви. Культурантропологи стали сумніватися і в прямій залежності структури особистості людини від виховання його в ранньому дитинстві. Навіть найближчий сподвижник А.Кардінер Р. Лінтон (1893-1953) відмовився від глобального, але абстрактного поняття базової особистості на користь статистичного поняття *модальної особистості*.

Це поняття виражає найбільшу поширеність (моду) типу особистості в культурі. Іншими словами, використання поняття модальної особистості не припускає, що всі або навіть більшість членів спільноти мають одну і ту ж особистісну структуру. Це стає емпіричною проблемою, а не твердженням, заснованим тільки на вивченні особливостей культури. При вивченні модальної особистості збираються і дані про окремих індивідів.

Предмет і завдання психологічної антропології

У 1954 р. американський дослідник Дж. Хонігман спробував дати цілісне уявлення про школу «Культура і особистість», яка до цього часу вже пережила пік своєї популярності. Головне завдання дослідників цієї школи він бачив у з'ясуванні того, як індивід діє, мислить, відчуває в умовах даного культурного оточення. Розглядаючи долю індивіда в культурі, культурантропологи школи «Культура і особистість» вивчали освоєння індивідом соціально стандартизованих зразків поведінки - стереотипів поведінки, якщо використовувати більш звичний для психолога термін. Іншими словами, їх цікавило насамперед входження дитини в культуру, а зв'язок між культурою в широкому сенсі, включаючи соціальні, економічні, політичні і навіть екологічні аспекти, і особистісними характеристиками була для них опосередкована соціалізацією.

Основним методом дослідження, що використовувалися в рамках наукового напрямку «Культура і особистість», було тривале інтенсивне спостереження. Етнолог проводив польові дослідження, які могли тривати роками:

«Він готовий відмовитися від принад цивілізованого життя і піддатися на місяці всім незручностям і неприємностям життя серед людей, манери, методи санітарії та спосіб мислення яких йому чужі. Він готовий вивчати їхню мову, поринути в їх звичаї, проникнути в їх культуру всією душею, так, щоб співпереживати їх антипатіям і радіти їх тріумфам ».

Роботу дослідника можна назвати включеним спостереженням, тому що, як правило, він брав участь в житті племені і навіть обіймав досить високе положення в якості його члена, наприклад, статус сина вождя. Цьому сприяли особливості багатьох традиційних культур, для яких високо значимо спорідненість «по годівлі». Так, у етнологів могло виявитися багато родичів на Новій Гвінеї, так як він жив на землі племені і їв місцеву їжу.

Крім включеного спостереження широко використовувалися й інші - психологічні методи: глибинні інтерв'ю, аналіз снів, запис біографій. Застосовувалися і проєктивні методики дослідження особистості, коли піддослідним пропонувалися невизначені, неоднозначні стимули, наприклад знаменитий тест «Чорнильні плями» Роршаха, які вони повинні були конструювати, розвивати, інтерпретувати. Передбачається, що в цьому випадку стимули набувають сенсу не стільки в силу їх об'єктивного змісту, скільки у зв'язку з особистісним значенням, що надається їм людиною, і чим менше стереотипні стимули, тим яскравіше проявляється особистість.

В рамках школи «Культура і особистість» працювали багато всесвітньо відомих дослідників - Р. Бенедикт, К. Дюбуа, А. Інкелес, Р. Лінтон, М. Мід, але на початку 50-х рр. вона втратила провідне становище в американській науці.

Американський дослідник китайського походження Ф. Хсю (Сюй Лангуан) запропонував перейменувати етнологічну гілку етнопсихології в психологічну антропологію. Збірник під його редакцією, виданий в 1961 р., саме так і називався. Цей термін здався йому менш громіздким і більш логічним, ніж «Культура і особистість». Одночасно він спробував виявити відмінності психологічної антропології від її попередниці: облік внутрікультурних відмінностей і наслідків міжкультурних контактів. Хсю підкреслює міждисциплінарний характер психологічної антропології, наполягає на використанні як результатів психологічних, зокрема психоаналітичних, досліджень, так і даних філософії і соціології.

Хсю вважає, що наявні у людей *соціальні уявлення* збігаються у більшості членів тієї чи іншої культури. Ці широко розповсюджені в культурі уявлення існують в свідомій і несвідомій формі і управляють діями людей. Саме вони складають первинний і

найбільш фундаментальний «фізичний матеріал», досліджуваний психологічною антропологією незалежно від того, хто є носієм подань - індивід чи група (сім'я, поселення, плем'я), і як класифікується культура, до якої він належить, - примітивна, неписьменна, цивілізована, і т.п.

Отже, ми знову зустрілися з поняттям «соціальні уявлення», що є базовим для етнопсихології з самого її виникнення і до наших днів, з феноменом, який вивчається не тільки психологічною антропологією, а й порівняльно-культурної психологією. І все-таки Хсю прагне відмежувати «свою» науку від родинних їй дисциплін, перш за все від соціальної психології.

Як уже зазначалося, навіть вирішуючи одні проблеми, етнологи і психологи підходять до них з різними концептуальними схемами. Їх цікавлять одні й ті ж явища: соціальні уявлення, ціннісні орієнтації та норми, способи соціалізації дітей, особливості особистості дорослої людини. Але підхід до їх вивчення в двох гілках етнопсихології в корені відрізняється. Називаючи *спостереження і розуміння* природних ситуацій в польових умовах основними методами, використовуваними в психологічній антропології Хсю докладно і навіть поетично описує особливості знайомого нам *etic* підходу. Він особливо підкреслює, що психологоантрополог прагне не допускати прямого втручання в життя досліджуваних їм людей, а спостерігає, бере участь, вчиться з надією зрозуміти.

Хсю, як і більшість культурантропологів в наші дні, згоден з Дж.Хонігманом в тому, що основне завдання цієї гілки етнопсихології полягає у вивченні долі індивіда в культурно-специфічному оточенні. Але коло проблем, порушених психологічною антропологією, у наш час значно розширився. Різні автори виділяють до п'ятнадцяти найрізноманітніших тем - від вивчення національного характеру до біологічних аспектів поведінки. Але основними напрямками психологічної антропології традиційно розглядаються наступні:

- дослідження соціалізації дітей (етнографія дитинства);
- дослідження національного характеру;
- аналіз норми і патології в різних культурах.

Не викликає сумнівів, що психологічний склад кожного народу унікальний, але в чому полягає ця унікальність, якщо навіть самі етнологи давно відмовилися від дослідження базових і модальних

особистостей, а використовуване ними в даний час поняття «національний характер», як ми побачимо, до цих пір залишається чимось туманним і загадковим. З точки зору психологів і вся галузь психологічної антропології ставить більше запитань, ніж дає відповідей. Так, в більшості досліджень, незважаючи на декларації Хсю, ігноруються внутрішньоетнічні відмінності, які насправді можуть навіть перевершувати міжетнічні. У цьому виявляється властива людям властивість при порівняннях перебільшувати міжгрупові відмінності і применшувати відмінності внутрішньогрупові.

У психологів викликають сумніви методи, використовувані в психологічній антропології. Завжди виникає питання: чи може етнолог об'єктивно, безпомилково поглянути на особистість індивіда з культури, яка часто дуже сильно відрізняється від його власної? Правда, психологи-критики не помічають, що їх «об'єктивний» метод систематичного збору даних за допомогою стандартних для різних культур методик таїть у собі не менше недоліків, ніж занурення етnologа в чужу культуру. І що тільки створення міждисциплінарної, синтетичної етнопсихології підкреслить достоїнства і недоліки, згладить наявні в двох гілках цієї науки.

Релятивізм, абсолютизм, універсалізм

Перша тенденція Релятивізм не означає явного або прихованого расизму, в якому його прихильників нерідко звинувачують. Навпаки, релятивісти відчують почуття поваги до кожного досліджуваного народу і є послідовниками Ф.Боаса, який підкреслював, що *всі культури рівні, але різні*. Стверджуючи рівність культур, вони мало цікавляться встановленням схожості між ними. А відмінності інтерпретуються ними з якісною, а не з кількісною точки зору. Для релятивістів англійський *сплін* і російська *хандра* не подібні один одному, як для А.С. Пушкіна, їх відмінності носять якісний характер.

Якщо вивчається інтелект, то міжкультурні відмінності знаходять в його формі або стилі, а не в інтелектуальній компетентності індивідів. При цьому виходять з того, що в кожній культурі ми зустрічаємося зі своїм розумінням інтелекту, що відображає її цінності: згадаймо, вже наводили приклад - китайці

включають в інтелект соціальну відповідальність і навіть наслідування, що абсолютно чуже європейській культурі.

Релятивісти прагнуть уникнути навіть натяку на перевагу власної групи, намагаючись зрозуміти людей на «їх власній мові» і «виходячи з їхніх цінностей». Опис і оцінку з точки зору зовнішнього спостерігача вони розглядають як приниження людей, відзначаючи, що навіть людодство і дітовбивство мали сенс у тих суспільствах, де вони практикувалися. Саме тому проводяться *etic* дослідження, що уникають порівнянь і використовують методи, спеціально створені для даної культури і її мовою. Релятивісти припускають, що будь-які психологічні феномени можна пояснити виходячи в основному з культурних змін з незначним додаванням інших, зокрема біологічних, факторів.

Друга тенденція полягає в абсолютизації подібності між культурами: заперечується будь-яка специфіка, ігноруються очевидні відмінності між ними. Прихильників *абсолютизму* мало хвилює проблема етноцентризму і, як наслідок, ігнорується можливість того, що особливості культури дослідників впливають на їх концепції. У численних порівняльно-культурних дослідженнях використовуються неадаптовані стандартні методики, сконструйовані в США чи Західній Європі, в інших регіонах у кращому випадку проводиться перевірка їх лінгвістичної еквівалентності. Психологічні феномени, наприклад, той же інтелект, розглядаються як однакові у всіх культурах. Якщо відмінності виявляються, а як правило, так і відбувається, їх інтерпретують як кількісні, іншими словами, здійснюють оціночні порівняння. В результаті легко робиться висновок, що люди в одній культурі більш інтелектуальні (або більш чесні, більш депресивні), ніж в іншій, а культури однакові, але нерівні. Формально цей підхід можна назвати *etic*, але по суті це - псевдо-*etic* або євро-американський *etic* підхід. З прикладом абсолютистської концепції - використанням тестів інтелекту в міжетнічних і міжрасових дослідженнях - ми вже знайомилися і повинні віддавати собі звіт в тому, що саме цей підхід є живильним середовищем для спроб довести перевагу одних народів над іншими через «науково доведеною» інтелектуальною неповноцінністю останніх.

Але є і більш складний випадок прояву абсолютистських тенденцій, полярно протилежний тільки що описаного.

Прихильники *третьої тенденції* відстоюють **універсалізм** - єдність психіки з можливими, досить істотними зовнішніми відмінностями. Дослідники цього напрямку вважають, що базові психологічні процеси є загальними для людських істот всюди на Землі, але на їх прояву серйозний вплив надає культура. Іншими словами, культура «грає різні варіації на загальну тему», а самі **культури рівні, зовні різні, але в основі своїй однакові**. У дослідженнях універсалістів проводяться порівняння, але з великими пересторогами, з прагненням уникнути оцінок і переваги своєї культури. Використовуються стандартні методики, але обов'язково адаптовані до кожної досліджуваної культури. Головне питання, яке ставлять перед собою дослідники: якою мірою і якими способами культура впливає на внутрішній психічний світ людини. Відповівши на нього, можна, на їхню думку, наблизитися і до розуміння того, які психологічні поняття справді є універсальними і можуть бути використані для опису поведінки людини в будь-якій культурі. Дослідження зазвичай проводяться в руслі *etic* підходу. Але багато вчених, у тому числі, як уже згадувалося, Г. Тріандіс, в останні роки поставили під сумнів його досяжність і запропонували комбінований *etic-Emic-Eti* підхід. Про дослідження Тріандіс у нас піде розмова в подальшому, а в цій главі універсалістський підхід буде розглянуто на прикладі поглядів творця школи етнологічного структуралізму К. Леві-Строса.

У різні періоди розвитку етнопсихології домінували різні напрями, але в цілому спостерігається рух до універсалізму. Саме в цьому напрямку змінилися до кінця наукової кар'єри погляди Леві-Брюля - творця однієї з найсерйозніших релятивістських концепцій.

Леві-Брюль про ментальність первісної і сучасної людини.

Концепцію Л. Леві-Брюля (1857-1939) зазвичай називають гіпотезою про якісні відмінності між первісним і сучасним мисленням. Термін «ментальність» використаний нами не тому, що в наші дні він став настільки модним як у всіх науках про людину, так і в повсякденному житті. І навіть не тому, що це - калька з употреблявшогося Леві-брюле французького слова *mentelite*, яке означає не лише мислення, а й умонастрій, і розумову установку, і уяву, і склад розуму. Причина в тому, що в своїх роботах він більшою мірою аналізував не *мислення*, тобто процес пізнавальної діяльності, а саме *ментальність*, розумівану сучасними

дослідниками як сукупність емоційно забарвлених соціальних уявлень.

У своїх наукових пошуках Леві-Брюль виходив з ідей засновника соціологічного напрямку в етнологічній науці Е.Дюркгейма. Він використовував одне з базових понять дюркгеймовських «колективні уявлення», що визначаються як система вірувань і почуттів, загальних для членів одного суспільства і не залежить від буття окремої особистості. Як підкреслював Леві-Брюль, колективні уявлення передаються з покоління в покоління і «нав'язують себе особистості, тобто стають для неї продуктом не міркування, а віри».

Але далі погляди двох французьких мислителів розходяться. Дюркгейм з універсалістських позицій аналізував насамперед те загальне, що, на його думку, переважає в житті різних товариств, стверджуючи, зокрема, що немає прірви між логікою первісної і сучасної людини. А Леві-Брюль на основі величезного емпіричного матеріалу - звітів етнологів, записів мандрівників, місіонерів і т.п. - прагнув виявити відмінності між суто пізнавальними індивідуальними уявленнями і колективними уявленнями «примітивних народів». Останні, за його словами, - «набагато складніше явище, в якому те, що вважається у нас « поданням », змішано ще з Іншими елементами емоційного чи вольового порядку, пофарбовано і просякнуте ними».

Отже, *першою особливістю* колективних уявлень французький вчений розглядає їх крайню **емоційну інтенсивність**: «первісна людина в даний момент не тільки має образ об'єкта і вважає його реальним, але й сподівається на що-небудь або боїться чогось».

Другий - центральною – *особливістю* колективних уявлень Леві-Брюль вважає **нечутливість до логічних протиріч**, тоді як наукове мислення їх уникає. Іншими словами, у колективних уявленнях предмети, істоти, явища можуть бути одночасно і самими собою, і чимось іншим, можуть перебувати тут і одночасно в іншому місці. Леві-Брюль наводить багато прикладів того, що для первісних людей сон настільки ж реальний, як і те, що вони бачать наяву. Вони не розрізняють предмети та їх зображення; людини і його ім'я, представляючи імена як щось конкретне, реальне і часто священне; людини і його тінь, розглядаючи посягання на тінь як посягання на нього самого; людини і його групу, ототожнюючи їх.

З нечутливістю до логічних суперечностей пов'язана *третя особливість* колективних уявлень - *непроникність для об'єктивного досвіду*. Досвід не в змозі ні переконати первісних людей в їх уявленнях, ні навчити чому-небудь: невдача магічного обряду не може збентежити тих, хто в нього вірить; завжди знайдеться пояснення того, чому не допомогли фетиші, нібито роблять людей невразливими.

Перераховані особливості можна розуміти як негативні, як відсутність у «дикунів» логічного мислення. Але Леві-Брюль інтерпретує їх з позицій культурного релятивізму і вводить нове поняття - *пралогічне мислення (або Пралогічна ментальність)*. Його він не вважає алогічним або антилогічним і не розглядає як стадію, що передуює появі логічного мислення.

Слід уточнити, що пралогічними Леві-Брюль вважає тільки колективні уявлення, які, на його думку, не є думкою у власному розумінні слова. Французький дослідник особливо підкреслює, що в практичному житті, коли «примітив» мислить і діє незалежно від колективних уявлень, він цілком логічний: «Якщо його захопить зненацька дощ, то він стане шукати притулку. Якщо він зустріне дикого звіра, то постарается втекти від нього і т. д. і т. п. ». Цього чомусь не помітили критики Леві-Брюля, які стверджували, що пралогічне мислення неможливо, так як воно заважало б людині орієнтуватися у світі.

Колективні уявлення мають власні закони, найбільш загальним з яких є *закон причетності*. Формулюючи цей закон, Леві-Брюль ще раз підкреслює емоційну насиченість колективних уявлень, що заражають емоціями кожного окремого індивіда, в душі якого «перемішуються страх, надія, релігійний жах, полум'яне бажання і гостра потреба злитися в одне з "загальним початком"». Це насамперед потреба в причетності своєї соціальної групи, то, що ми назвали б потребою в соціальній ідентичності. У самій цій потребі не було б нічого пралогічного, якби Леві-Брюль не виділяв *містичного змісту* колективних уявлень, розуміючи містичність як віру в таємничі сили і у спілкування з ними:

«Ні одна істота, жоден предмет, жодне явище природи не виступають у колективних уявленнях первісних людей тим, чим вони здаються нам. Майже все те, що ми бачимо в цих явищах і предметах, вислизає від уваги первісних людей або байдуже ім. Зате останні бачать багато того в них, про що ми не здогадуємося.

Леві-Брюль наводить численні приклади того, що в примітивних культурах люди в певних обставин не проводять межу між можливим і неймовірним, реальним і уявним, об'єктивним і містичним. Вони можуть ототожнювати свою соціальну групу з твариною чи рослиною, ім'я якого носять, вірити «в інтимний зв'язок між людською суспільною групою та крокодилачою або зміїною суспільною групою». Саме містична причетність змушує представника південноамериканського племені гуічолов надягати на голову пір'я орла і таким чином долучатися до пильності, прозорливості і мудрості цього птаха.

Отже, відповідно до концепції Леві-Брюля, для людей з архаїчних культур не існує двох світів - видимого, відчутного, фізичного і невидимого, невловимого, «духовного». Для них існує тільки один - містично реальний - світ, якому вони причетні. У «примітивів» відсутня потреба в пізнанні навколишнього світу, їх єдине прагнення - жити в тісній єдності з ним.

Історичний розвиток по Леві-Брюлю полягає в тому, що колективні уявлення все більше наближаються до індивідуальних уявлень: «інтелектуальний пізнавальний елемент займає в них все більше і більше місця». Основною умовою звільнення мислення з-під влади закону містичної співпричетності французький вчений вважає виділення людиною себе з групи, до якої він відчуває себе приналежним, тобто розвиток особистісної ідентичності. Одночасно з пізнанням себе у людини виникає і потреба в поясненні світу, в якому він живе, в пізнанні всього того, що раніше безпосередньо переживалося. Можна було б припустити, що прогрес логічної думки повинен привести до загибелі колективних уявлень, які утворені за законом причетності, а значить, містять в собі протиріччя не сумісні з досвідом.

Але загальні для соціальних груп уявлення, що виражають інтенсивно переживається причетність, не зникли і в наші дні. Наукове пізнання навколишнього світу не може повністю замінити безпосереднього спілкування з ним. Зберігається і прагнення підтримувати емоційно забарвлену ідентичність зі своєю соціальною групою. До цих висновків прийшов і Леві-Брюль, який у своїх пізніх роботах висунув ідею про наявність індивідуальних і колективних уявлень в будь-якій культурі, у будь-якої людини, тобто про гетерогенність мислення. Він спробував звести відмінності між «їх» і «нашим» мисленням до відмінностей в

ступені його емоційності, в частці колективних уявлень серед всіх інших, хоча і продовжував стверджувати, що ці відмінності носять якісний характер.

Соціалізація, інкультурація, культурна трансмісія

Мабуть, більшість фахівців в області наук про людину погодяться з тим, що найбільші досягнення етнопсихології пов'язані з вивченням проблем соціалізації. Деякі теоретики навіть виділяють *етнографію дитинства* як самостійної субдисципліни, що має свої теорії і методи дослідження.

Сучасні порівняльно-культурні дослідження соціалізації дітей охоплюють широке коло тем, які умовно можна розділити на чотири групи:

- Вивчення *процесу соціалізації*, її засобів, методів і специфічних способів освоєння дітьми культури свого народу.
- Дослідження *взаємозв'язку між вихованням дітей та іншими аспектами життєдіяльності суспільства*. Особлива увага приділяється соціальним інститутам, що визначає цілі та засоби виховання і контролюючим його результати.
- Порівняння обумовлених культурою *безпосередніх результатів соціалізації*. У цьому випадку дослідників цікавить, чим відрізняються діти, які виростили в різних соціокультурних середовищах, які їхні цінності, ідеали, стереотипи поведінки.
- Вивчення *віддалених результатів соціалізації*, тобто притаманною культурі взаємозв'язку між методами виховання дитини і характером дорослої людини, що, як відомо, було вихідною проблемою теорії «Культура і особистість».

Але які б проблеми ні вивчалися, всі вони пов'язані з входженням дитини в культуру свого народу - *інкул'турацією*, якщо скористатися терміном, який ввів М.Херсковіц. Поділяючи поняття соціалізації та інкультурації, під першим він розуміє інтеграцію індивіда в людське суспільство, набуття нею досвіду, який потрібен для виконання соціальних ролей. А в процесі інкультурації, на його думку, індивід освоює властиві культурі світорозуміння і поведінку, в результаті чого формується його когнітивне, емоційна і поведінкова схожість з членами даної культури і відмінність від членів інших культур. Процес

інкультурації починається з моменту народження - з придбання дитиною перших навичок та освоєння мови, а закінчується, можна сказати, зі смертю. Він відбувається здебільшого не в спеціалізованих інститутах соціалізації, а під керівництвом старших на власному досвіді, тобто відбувається научение без спеціального навчання. Кінцевий результат процесу інкультурації - людина, компетентна в культурі - в мові, ритуалах, цінностях і т.п. Однак Херсковіц особливо підкреслює, що процеси соціалізації та інкультурації протікають одночасно, і без входження в культуру людина не може існувати і як член суспільства. Херсковіц виділяє два етапи інкультурації, єдність яких на груповому рівні забезпечує нормальне функціонування і розвиток культури:

- *Дитинство*, коли відбувається освоєння мови, норм і цінностей культури. Дитина, на думку Херсковіца, хоча і не є пасивним елементом процесу інкультурації, скоріше інструмент ніж гравець. Дорослі, застосовуючи систему покарань і заохочень, обмежують його права вибору або оцінки.

Хоча «інкультурація індивіда в перші роки життя - головний механізм стабільності і безперервності культури», вона не може привести до повного повторення попередніх поколінь. Результат процесу інкультурації може знаходитися в будь-якій точці континууму між точним і безумовним освоєнням культури новим поколінням (з ледь вловимими відмінностями між батьками та дітьми) та повною невдачею в її передачі (з дітьми, абсолютно несхожими на батьків). Якщо згадати класифікацію культур М.Мід, то перший варіант інкультурації характерний для постфігуративних, а другий - для префігуративної культур.

- *Зрілість*. Входження в культуру не закінчується з досягненням людиною повноліття. Але інкультурація в дорослому віці носить переривчастий характер і стосується тільки окремих «фрагментів» культури - винаходів, відкриттів, нових, які прийшли ззовні ідей. Основна риса другого етапу - можливість для індивіда в тій чи іншій мірі приймати або відкидати те, що йому пропонується культурою, можливість дискусії і творчості. Тому інкультурація в період зрілості відкриває дорогу змін і сприяє тому, щоб стабільність не переросла у застій, а культура не тільки зберігалася, а й розвивалася.

Використовуючи - слідом за Херсковіц - поняття інкультурації, дослідники стикаються з серйозними труднощами при спробах

відмежувати його від поняття соціалізації, тим більше що і останній термін має безліч тлумачень. Так, М. Мід під соціалізацією розуміє соціальне навчання взагалі, а інкультурацію розглядає як «реальний процес навчання, як він відбувається в специфічній культурі». Д.Матсумото бачить різницю між двома поняттями в тому, що «соціалізація, як правило, більше відноситься до процесу і механізмів, за допомогою яких люди пізнають соціальні та культурні норми», а інкультурація - «до продуктів процесу соціалізації - суб'єктивним, базовим, психологічним аспектам культури».

Хоча дослідники з різних точок зору розмежовують цікавлячі нас поняття, вони сходяться в одному: у підкресленні більшої універсальності соціалізації і більшої специфічності інкультурації. Але якщо розглядати розвиток окремої особистості, то стає очевидним, що в цьому процесі досягається *специфічна* для певної культури соціалізація і *загальна* інкультурація.

В даний час в етнопсихології використовується ще одне поняття - *культурної трансмісії*, що включає процеси інкультурації та соціалізації і представляє собою механізм, за допомогою якого етнічна група «передає себе у спадок» своїм новим членам, насамперед дітям. Використовуючи культурну трансмісію, група може увічнити свої особливості в наступних поколіннях за допомогою основних механізмів навчання (*learningandteaching*). Зазвичай виділяються три види трансмісії:

- **вертикальна трансмісія**, в процесі якої культурні цінності, вміння, вірування і т.п. передаються від батьків до дітей;
- **горизонтальна трансмісія**, коли від народження до дорослості дитина освоює соціальний досвід і традиції культури в спілкуванні з однолітками;
- **«Непряма» (oblique) трансмісія**, при якій індивід навчається в спеціалізованих інститутах соціалізації (школах, вузах), а також на практиці - у оточуючих його крім батьків дорослих (родичів, старших членів громади, сусідів і т.п.):

Але це тільки гола схема. У реальному житті картина набагато складніше. Соціалізатори розрізняються не тільки за сімейної приналежності (батько, родич) та віком (дорослий, старша дитина, одноліток), але і по функціях, виконуваних ними в процесі культурної трансмісії. Американські культурантропологи на чолі з

Г. Баррі виділяють кілька агентів соціалізації, що розрізняються за характером впливу на дитину:

- **опікунів, які** здійснюють догляд за дитиною, що задовольняють його фізичні та емоційні потреби;
 - **авторитетів,** на власному прикладі прищеплюють дитині культурні цінності і норми;
 - **дисциплінаторов,** які розподіляють покарання;
 - **вихователів,** цілеспрямовано передають йому відповідні знання та навички;
 - **компаньйонів, що** беруть участь у спільній з дитиною діяльності на більш менш рівних правах;
 - **співмешканців, які** проживають в одному будинку з дитиною.
- Цілком очевидно, що ніколи не було і не може бути незалежною від культури «загальної ієрархії ступеня впливу та соціальної значущості соціалізаторов». Якщо з точки зору повсякденної свідомості сучасного європейського суспільства батьки, і в першу чергу мати - головні і природні соціалізатори, що виконують всі перераховані функції, то в багатьох більш традиційних культурах дитина залежить не тільки від батька і матері, а й усієї спільноти, в якій вона живе, і відповідно, спільність приймає більш безпосередню участь у його вихованні. Етнографи відзначають «рухливість» дітей у багатьох народів. Океанії навіть в середині ХХ століття: на одному з островів в 50-60 рр. 61% дітей жив не в батьківській родині, причому багато переходили з однієї сім'ї в іншу двічі, тричі і навіть чотири рази. Звичай обов'язкового виховання дітей поза батьківської сім'ї був широко поширений і в раннекласовому суспільстві.

Навіть сенс термінів «спорідненість», «батько», «мати» в деяких культурах може значно відрізнятись від звичного для європейця:

«Первісна людина добре знала яка жінка його народила, і все ж називала багатьох жінок терміном «мати»... Первісна людина дійсно знала, хто його батько, і відрізняла його (в тому числі і термінологічно) від інших «батьків», тільки в слово «батько» він вкладав зовсім інший, відмінний від нашого, сенс.

У первісному суспільстві багато народів розрізняють фізичну і соціальну спорідненість, розуміючи останнє як спорідненість з годівлі. У цьому випадку, якщо дитина потрапляє в нову сім'ю, його батьками стають ті, хто вирощує, годує (створює плоть) і виховує. При цьому він продовжує називати «батьком» і «матір'ю»

багатьох інших чоловіків і жінок, у тому числі і своїх біологічних батьків.

Звичайно, це не виключає того, що і в культурах, які є етнографічним аналогом первісності, наприклад в племенах австралійських аборигенів, дитина в перші роки життя найтісніше пов'язаний з матір'ю, а сироту сприймають як нещасну і погано виховану дитину. Але в подібних колективістичних товариствах у батьків багато помічників у вихованні дітей, і розроблені строгі правила, хто - у разі смерті - їх замінить.

Дитину з моменту народження годують грудьми різні жінки, його часто передають з рук на руки, а коли він підросте - з будинку в будинок. Не тільки родичі, а й інші одноплемінники навчають його нормам поведінки, трудовим прийомам, прав і обов'язків по відношенню до оточуючих. Таке «громадське» виховання, як зазначає М. Мід, «призводить до того, що дитина звикає думати про світ як про щось, що наповнене батьками, а не як про місце, де його безпека і добробут залежать від збереження його відносин з своїми власними батьками.

Про те, що роль одних і тих же соціалізаторов в різних культурах неоднакова, свідчать не тільки дані зіставлення первісного і сучасного товариств, а й порівняльно-культурні дослідження, проведені в «цивілізованому» світі. У 70-і рр..У. Бронфенбреннер порівнював місце батьків, інших дорослих і однолітків у процесі соціалізації дітей в США і СРСР. Однією з особливостей радянського виховання він вважав «передоручення материнських обов'язків - готовність сторонніх осіб приймати на себе роль матері. Зазначена дослідником особливість трансмісії культури свідчить про більшу традиційність радянської культури в порівнянні з американською.

Е. Еріксон (1902-1994) «поділ і розмивання материнства» приписував і традиційній культурі селянської Росії, де, за його словами, існували «градації і рівні материнства», а «представником образу матері періоду дитинства» була бабуся. У російському дореволюційному селі крім батьків безпосередню і дуже значну участь у вихованні дітей брали члени великої родини і всього селянського світу. А в Радянському Союзі головним соціалізатором була саме держава, тому її громадяни не вважали себе «сторонніми особами» і претендували на участь у вихованні чужих дітей.

Етнографія дитинства

Першими в культурантропології процес розвитку особистості стали цілеспрямовано вивчати прихильники концепції «Культура і особистість». Як уже зазначалося, їх цікавили передусім «ранні досліди» людини: регулярність годування, способи сповивання, купання, привчання до гігієни. Для деяких дослідників характерна тенденція відокремленого розгляду одного з перерахованих елементів догляду за дитиною, наприклад особливостей сповивання, що підпадає, на їхню думку, «... під рубрику тих питань виховання дитини, які повинні мати суттєве відношення до образу світу цілісної культури».

Так, особливості російського національного характеру пов'язували зі збереженим аж до ХХ століття звичаєм тугого сповивання немовлят за допомогою спеціального свівальника. З чергування майже постійної нерухомості немовляти і його короткочасного звільнення з свівальника для купання і рухової активності намагалися вивести розгойдування російських «між тривалими періодами депресії і самокопання і короткими періодами скаженої соціальної активності» і навіть «між тривалими періодами підпорядкування сильної зовнішньої влади і короткими періодами інтенсивної революційної діяльності».

Такий підхід не без іронії назвали «пелюшковим детермінізмом». Дійсно, неправомірно надавати настільки глобальне значення одному з багатьох елементів догляду за немовлям, але не слід і з ходу відкидати його можливий вплив на розвиток особистості. *По-перше*, прихильники гіпотези, про що детальніше буде сказано далі, не вважають спосіб сповивання єдиним і головним каузальним аргументом і зіставляють його з іншими в загальній конфігурації російської культури.

По-друге, хоча туге сповивання і було, за словами Еріксона, найпоширенішим звичаєм в традиційних культурах, відомі й інші - кардинально відрізняються від нього - способи сповивання. Наприклад, описаний самим Еріксоном звичай індійців юрок залишати ноги немовляти в колісці відкритими і - з дванадцятого дня життя - починати їх масажувати, стимулюючи до раннього повзання, а значить, і до подальшої активності.

По-третє, при аналізі гіпотези свівання мимоволі спадає на думку уривок з автобіографії Л. Н. Толстого про його перший дитячий спогад - спробах вивільнитися з свівальника:

«Я пов'язаний, мені хочеться випростати руки, і я не можу цього зробити. Я кричу і плачу, і мені самому неприємний мій крик, але я не можу зупинитися Мені хочеться свободи, вона нікому не заважає, а мене мучать. Їм [дорослим] мене шкода, і вони зав'язують мене, і я, кому все потрібно, я слабкий, а вони сильні.»

Першим теоретиком етнографії дитинства в школі «Культура і особистість» був А. Кардинер, який розглядав найбільш ранній період життя людини як час, коли формується основа її особистості. Наявність причинного зв'язку між ранніми дослідженнями дитини і характерною для культури базовою особистістю він доводив за допомогою прикладів з досліджень культурантропологів. Наприклад, на острові Алор жінки зайняті землеробством і тому мало уваги приділяють дітям: нерегулярно їх годують, не вчать говорити і ходити. В результаті у дітей формується суперечливе ставлення до матері - туга по материнській турботі і одночасно недовіра і ворожість, що в свою чергу призводить до формування відповідної базової особистості - недовірливої, підозрілої, яка характеризується пригніченою ворожістю до зовнішнього світу.

Якщо Кардинер був кабінетним вченим, то М. Мід першою серед культурантропологів все своє життя присвятила емпіричним дослідженням світу дитинства. Її книги, написані на основі польових досліджень на Самоа, Нової Гвінеї та інших островах басейну Тихого океану, відкрили не тільки для фахівців, але й для широкого читача методи виховання, докорінно відрізняються від звичних для Європи та США.

М. Мід була піонером в багатьох областях і створила «еталон польового дослідження». Вона першою в культурантропології стала використовувати психологічні тести, зокрема тест Роршаха, аналізувати дитячі малюнки та ігри, взяла в руки фото та кінокамеру. Звернувши особливу увагу на особливості виховання та поведінки дівчаток, вона спробувала подолати властивий культурантропології андроцентрізм.

Мід була твердо переконана, що «сама культура є головним чинником, який навчає дітей, як думати, відчувати і діяти в суспільстві. Як і Кардинер, поява тих чи інших рис характеру вона безпосередньо пов'язувала зі специфікою соціалізації. Так, в 1931 р. як головного завдання дослідження папуаських племен Нової

Гвінеї, Мід розглядала «аналіз різних способів, за допомогою яких культури визначають норми очікуваної поведінки чоловіків і жінок.

Описуючи плем'я мундугуморов, Мід підкреслює, що їхня культура характеризується постійними сутичками, насильством і експлуатацією. Ці агресивні і люті канібали ставляться до дітей суворо, позбавляючи їх тепла і ласки. Дослідниця не втомлюється повторювати, що мундугумори не люблять дітей, і саме цим пояснює появу у них агресивних і ворожих рис характеру.

А в племені арапеші нормою, за спостереженнями Мід, є притаманна не лише жінкам, а й чоловікам *материнська* дбайливість, прагнення підтримувати і плекати дітей, привчати їх «до безперервного теплого відчуття безпеки», захищати від агресії і бійок. Саме обстановкою доброзичливості і вседозволеності, в якій росте маленький арапеші, пояснює дослідниця те, чому його агресивність не спрямована на інших людей, а з немовляти «поступово формується особистість добродушного, лагідного, сприйнятливого дорослого.

Іншими словами, Мід приходить до висновку, що агресивність виникає через нестачу любові і турботи, а увага і ніжність прямо ведуть до доброзичливості і пацифізму. Звичайно, за таких спрощених пояснень формується особистість дорослого. Про особливості культури мундугуморов у дослідниці не могло скластися настільки ж чіткого уявлення, тому що їй доводилося збирати «відомості про культуру, яку сам народ вважав зниклу. Але навіть якщо в доколоніальні часи мундугумори були зразком лютості, то зовсім не обов'язково в результаті ворожості батьків по відношенню до дітей. Етнологи давно помітили, що у багатьох войовничих народів діти виховуються в обстановці загальної любові й уваги, і тим не менш у них виключно сильно розвинені агресивні нахили.

Особливу увагу звернув на це австрійський культурантрополог І. Ейбл-Ейбесфельд, який в 60-70 рр. займався збором матеріалів про міжособистісні стосунки і є етнографічними аналогами первісності культури Африки, Південної Америки та Нової Гвінеї, зокрема порівнював ставлення до дітей у миролюбних і войовничих народів.

За його даними, люди з африканського племені ко-сан, більш відомі як бушмени, не войовничі і не агресивні, а свідомо миролюбні. Звичайно, всередині племені бувають і сварки, і навіть

вбивства, але агресивність у бушменів засуджується, а конфлікти вони прагнуть вирішити шляхом переговорів.

Дитина у бушменів з перших днів життя відчуває тепло і увагу, «чоловіки, жінки і діти обіймають і цілують його, звертаються до нього з ласкавими словами». Тілесні покарання застосовуються вкрай рідко і ніколи не допускаються відносно малюка. Дітей змушують підкорятися волі дорослих одиний раз у житті - в період проходження обрядів ініціації.

Але люблячими батьками є і члени відомого своїми междуусобіцями і війнами лютого племені яномамі, що мешкає у верхів'ях Оріноко. І тут діти перебувають у найближчому контакті з батьками та іншими членами групи, їх часто обіймають і цілують. Значить, агресивність у них з'являється не внаслідок нестачі в любові, а скоріше завдяки їй.

Австрійський дослідник підкреслює, що «створення навколо дитини атмосфери любові та уваги є необхідною умовою для формування повноцінного члена будь-якого суспільства, як войовничо налаштованого, так і миролюбного, і в цьому відношенні процес соціалізації у яномамі і бушменів протікає однаково. Але чому тоді одні виростають агресорами, а інші пацифістами.

На думку Ейбл-Ейбесфельда, це відбувається через різне ставлення в культурах до агресивності. Бушмени всіляко обмежують її прояви у дитини, навіть у грі. Якщо він б'є іншого, йому роблять зауваження, можуть навіть забрати палицю. Мати заспокоїть скривджену дитину, але не буде примушувати до помсти. У тих же самих ситуаціях яномамі всіляко заохочують агресивність. Під час ігор матері підбурюють своїх синів, смикають за волосся і дражнять. Коли скривджена дитина шукає у матері захисту, вона дає їй в руку палицю і пропонує помститися за себе.

Нічого принципово нового не знайшов Ейбл-Ейбесфельд і звернувшись до методів соціалізації в деяких інших племенах - войовничих і миролюбних. Скрізь він виявляв, що:

«Дитина вчиться бути членом суспільства, завдяки любові він ідентифікує себе з членами своєї групи і таким чином готується прийняти правила поведінки і закони свого суспільства. Окремі форми соціалізації спрямовані на заохочення або упокорення його агресивності, виховують в ньому героїзм або слухняність, але в основі всього цього лежить любов.

І одночасно Ейбл-Ейбесфельд переконаний, що виховання, позбавлене ласки, створює збиткову особистість, яка не відчуває прихильності до своєї групи. Але як же бути з мундугу-морамі і алорцями, які, на думку Мід і Кардінер, не любили своїх дітей. Більше того, американський культурантрополог Р. Ронер, саме на основі етнографічних даних висунув концепцію соціалізації, яка намагається пояснити і передбачити наслідки батьківського *прийняття* (позитивного ставлення) і *відкидання* (негативного ставлення) для поведінкового, когнітивного і емоційного розвитку особистості дитини - теорію батьківського прийняття. Ронер виділив три типи можливого відношення батьків до дитини (розуміння, тепле ставлення і любов; ворожість і агресія; індиферентність), які різною мірою характеризують культури і взаємопов'язані з іншими вимірами батьківської поведінки, зокрема з батьківським контролем (ступенем строгості, вседозволеності).

Однак Ронер підкреслює, що батьки в усьому світі зазвичай ставляться до своїх дітей з теплом і турботою (в середньому для 101 культури притаманний досить високий рівень батьківського прийняття), і розглядає культури, які характеризуються відкиданням дітей батьками, лише як полюс набагато більш широкого континууму. Але Ейбл-Ейбесфельд радить і до окремих прикладів культур, в яких батьки «відкидають» своїх дітей, ставитися з обережністю, нагадуючи, що багато з використаних американським дослідником етнографічних описів робилися на спонтанних, а не на наукових даних. На його думку, суспільство, в якому відсутня любов до дітей, слід розглядати не як норму, а як виняток.

В даний час запропоновані Ронер вимірювання методів соціалізації використовуються при дослідженні сприйняття батьківського контролю і прийняття відкидання в контексті загальноприйнятих в культурі патернів поведінки, іншими словами, вони розглядаються в якості елементів не об'єктивної, а суб'єктивної культури. Згідно емпіричних даних, в культурах, де суворий батьківський контроль превалює - наприклад у Кореї - він сприймається дітьми та підлітками як норма, а отже, як батьківська дбайливість, а зовсім не як відкидання і відсутність любові. У тих же культурах, де, як у сучасній Німеччині, високо оцінюється поблажлива (*permissive*) поведінка батьків, строгий контроль сприймається дітьми як відкидання.

Порівняльно-культурне вивчення соціалізації: архівні, польові та експериментальні дослідження

При проведенні свого дослідження Р. Ронер використовував етнографічні архіви - «Регіональну картотеку людських відносин» (HumanRelationsAreaFiles - HRAF), яку з 30-х рр. збирають в Єльському університеті (США). Матеріали картотеки містять відомості про вивчення етнологами культур і класифікацію за географічним (загальні описи культур) і предметним (загальні описи «культурних матеріалів») принципам. Предметна класифікація містить 79 тематичних розділів, що вважаються універсальними, які в свою чергу згруповані у 8 більш широких категорій: загальні характеристики (бібліографія, методи вивчення, географія, мова тощо); їжа і одяг; житла і технологія; економіка та засоби пересування; індивідуальна і сімейна діяльність; громада та уряд; добробут, релігія і наука; секс і життєві цикли.

У 50-х рр. почалася кодифікація даних картотеки, що стосуються соціалізації. Розділ соціалізації HRAF включає 9 рубрик - від годування і відлучення від грудей до навчання незалежності, передачі навичок і вірувань. Класифіковані на сьогодні дані мають велике наукове значення не тільки для культурантропологів, а й для психологів, а архівний підхід до вивчення виховання дітей дозволяє досліджувати його в контексті інших культурних змінних.

До середини 50-х рр. увагу користувачів HRAF сфокусувалася на ступені представленості в культурах шести «основних вимірів виховання» - на те, якою мірою культура надає значення вихованню у дітей:

- слухняності, тобто навчає їх підкорятися дорослим;
- відповідальності (за доручену справу), тобто навчає їх брати на себе відповідальність за їжу або домашні справи;
- дбайливості, тобто навчає їх допомагати молодшим братам і сестрам, хворим і людям похилого віку;
- прагнення до досягнень, тобто навчає їх докладати зусиль для досягнення - звичайно в змаганні з іншими членами спільноти - якісного виконання роботи;
- самостійності, тобто навчає їх піклуватися про себе і бути незалежними в задоволенні своїх потреб;
- загальної незалежності, тобто навчає їх свободу від контролю, домінування і нагляду.

Американські вчені на чолі з Г. Баррі провели цілий цикл *архівних досліджень*, в яких оцінка практики виховання в 104 культурах, представлених в HRAF, робилася двома і більше експертами. Правда, дослідники не приховували, що використання архівних матеріалів поставило їх перед необхідністю вирішувати багато складних проблем. *По-перше*, їм потрібно було відповісти на питання - чи завжди запропоновані вимірювання забезпечують надійну інтерпретацію того, що відбувається в тій чи іншій спільності? Дійсно, у багатьох етнографічних описах відсутні дані по якомусь виміру, але залишається не до кінця зрозумілим, в чому причина цього: у нерелевантності вимірювання для культури, відсутності інтересу до певної проблематики і зібрав матеріал етнографа або в його неспостережливості. Частково ця проблема була вирішена введенням строгих критеріїв контролю за якістю представлених в HRAF даних.

По-друге, слід було з'ясувати, чи є шість вимірювань незалежними один від одного. Зрештою дослідникам вдалося звести їх до єдиного двополюсного вимірювання виховання. Один полюс - *навчання поступливості* (слухняності, відповідальності, частково - дбайливості), інший - *навчання самоствердження* (прагнення до досягнень, самостійності, незалежності). Іншими словами, на думку Баррі і його колег, всі культури можна проранжувати від орієнтованих на виховання виключної поступливості до орієнтованих на виховання насамперед прагнення до самоствердження.

Наступне питання, відповідь на яке шукали американські дослідники - чому спільність вибирає ту чи іншу практику виховання? Вони припустили, що група зацікавлена у вихованні у дітей в першу чергу якостей, які їм знадобляться у дорослому житті в суспільстві з певним типом господарської діяльності. Їх гіпотеза полягала в тому, що для членів скотарських і землеробських товариств, де цілий рік спільними зусиллями виробляються і накопичуються матеріальні ресурси і навіть можливий їх надлишок (товариств «з великими запасами їжі», за їх термінологією), функціональні насамперед сумлінність, відповідальність і консерватизм. А члени товариств мисливців і збирачів, що характеризуються низькими запасами матеріальних ресурсів (товариств «з малими запасами їжі»), повинні бути впевненими в собі і йдуть на ризик.

При архівному дослідженні 104 товариств гіпотеза підтвердилася: мисливці та збирачі були орієнтовані на виховання у дітей самостійності і незалежності, а скотарі і землероби - відповідальності і слухняності. Цей зв'язок зберігся і при використанні для аналізу глобального виміру соціалізації – самоствердження, поступливості.

Приклади, що підтверджують результати американських культур-антропологів, можна знайти в етнографічних описах багатьох культур. Причому малося на увазі не тільки самоутвердження «в очах інших», пов'язане з бажанням досягти успіху, заслужити «особливу, з ряду геть що виходить репутацію в колективі», а й самоствердження «у власних очах», яке проявляється в самоповазі і почутті власної гідності самих шанованих і улюблених одноплемінників аборигенів.

А за спостереженнями М. Мід, що займаються городництвом арапеші виховують дитину так, щоб у нього росла не віра у власні сили, а впевненість, що члени групи завжди прийдуть йому на допомогу. У цій культурі «потрібна тільки віра в людей навколо тебе. Що робиш ти сам, не має великого значення.

Втім, можна привести і приклади, що спростовують гіпотезу американських вчених. І причина цього не тільки в тому, що дослідження Баррі і його колег - статистичне і було спрямоване на виявлення загальних тенденцій, які в конкретній культурі можуть і не виявитися. Важливіше інше - хоча і в наші дні значення аналізованої концепції для архівних досліджень не піддається сумніву, багато що в ній визнано зайво спрощеним.

По-перше, самоствердження і поступливість, а також інші виміри виховання, запропоновані Баррі, не обов'язково виключають один одного. На перший погляд японську культуру за основним вимірюванням виховання можна, не замислюючись, поставити на крайнійній полюс поступливості. Традиційне японське виховання дійсно спрямоване на формування дисциплінованості і слухняності. Але одночасно в багатьох дослідженнях виявлено, що для японців характерно і прагнення до досягнень. Тільки на відміну, наприклад від американця, японець в процесі соціалізації міцно засвоює, що для досягнення життєвого успіху послух корисніше незалежності: він самостверджується через слухняність.

По-друге, як справедливо зазначає І. С. Кон, стиль виховання в не меншій мірі, ніж від змісту господарської діяльності, залежить

від багатьох інших чинників - соціальної структури суспільства, структури сім'ї та т.п.

Ці чинники враховувалися в іншому класичному порівняльно-культурному дослідженні - *польовому дослідженні* «Діти шести культур», яке з 1954 р. проводилося американськими культурантропологами і психологами на чолі з подружжям Б. і Дж.Уайтинг в шести населених пунктах: п'яти сільських поселеннях - в Японії, на Філіппінах, в Індії, в Кенії, в Мексиці, а також у невеликому містечку в США.

Учасники проекту поставили перед собою завдання зібрати систематичні відомості про життя дітей у різних культурах. На першому етапі були складені детальні етнографічні описи шести населених пунктів, що включали і особливості виховання дітей в них, а також визначені вибірки (по 6 хлопчиків і дівчаток у двох вікових групах - 3-6 та 7-11 років).

На другому етапі - в ході здійснення проекту «Матері шести культур» - у тих же населених пунктах вивчався стиль материнського виховання. Питання запропонованого жінкам структурованого інтерв'ю стосувалися їхніх взаємин з дитиною: а) реакцій - від фізичного покарання до активної турботи - на заклики дитини про допомогу, капризи, сварки з іншими дітьми, тощо, б) в більш загальному плані - проявляється по відношенню до дитини дбайливості і сердечності чи ворожості та нетерпимості, використання похвал і фізичних покарань. Крім того, в інтерв'ю з'ясовувалися нюанси соціальної поведінки дітей - в якому віці вони починають самі одягатися, грати поза домом, виконувати господарські доручення і т.п.

На третьому - основному - етапі дослідження предметом вивчення була поведінка дітей у взаємодії з іншими людьми - дітьми і дорослими (соціальні інтеракції за термінологією авторів), а основним методом - структуроване спостереження за поведінкою дитини в природних умовах: вдома, у дворі, у школі; під час трудової діяльності, навчання або гри.

У кожній дитини було зафіксовано приблизно по 150 інтеракцій, в яких в тій чи іншій мірі проявлялися дбайливість, дружелюбність, домінантність, агресивність, самостійність і т.п. Потім за допомогою контент-аналізу всі інтеракції були зведені до 12 основних типів дій: шукає допомоги, шукає уваги, домагається панування, відповідально радить, пропонує підтримку, пропонує

допомогу, проявляє дружелюбність (товариськість), торкається, робить зауваження, дружньо нападає (грубий жарт), нападає, ображає. Ці дії були виявлені у всіх досліджених культурах і, на думку авторів, можуть бути знайдені і в ширшій вибірці культур. Якби культури не чинили впливу на соціальну поведінку дітей, то частота дванадцяти його типів була б у всіх культурах однаковою. Однак з'ясувалося, що їх поширеність варіює від культури до культури. Хоча прояв дружелюбності скрізь зустрічався частіше за все, інші дії займали в ієрархії різні ранги. Так, друге місце у американських дітей зайняв пошук уваги, у мексиканців - пропозиції допомоги, індійці прагнули до панування і т.п.

Отримані результати дозволили авторам зробити висновок, що «в своєму соціальному поведженні діти шести культур не зовсім однакові, але і не повністю розрізняються. Причини міжкультурних відмінностей вони спробували знайти, розглянувши в якості «провісників» соціальної поведінки дітей дві незалежні один від одного особливості культури: ступінь складності соціально-економічної системи (соціальної стратифікації, професійної спеціалізації, політичної і правової централізації і т.п.) і переважну структуру сімей, які можуть бути нуклеарними, що включають батьків і дітей, і великими, що складаються з декількох поколінь.

Виявилось, що ці дві соціальні змінні значимо корелюють з характерною для культури поведінкою дітей при її шкалюванні по двох незалежних осях: шкалою А з полюсами залежності, домінантності і дбайливості, відповідальності і шкалою Б з полюсами дружньо-теплого і авторитарно-агресивного ставлення до оточуючих.

За шкалою А діти зі складних культур (США, Японія, Індія) мали вищі показники на полюсі залежності, домінантності і нижчі - на полюсі дбайливості, відповідальності, ніж діти з простих культур (Філіппіни, Мексика, Кенія). Іншими словами, в поведінці маленьких американців, японців та індійців частіше виявлялися егоїстичні вчинки типу «шукає допомоги та уваги» (залежність) і «шукає панування» (домінантність). А маленькі філіппінці, мексиканці, кенійці частіше «пропонували допомогу і підтримку» (виявляли дбайливість) і «відповідально радили» (виявляли відповідальність).

Інтерпретуючи отримані результати, Уайтинг відзначив значний вплив соціальної структури на характерні для культури

стилі соціалізації. У простих культурах велике значення набувають норми спорідненої і сусідської взаємодопомоги, а функціональним є розвиток колективістичних якостей особистості. Як підкреслюють автори, «механізмом, що забезпечує дбайливо-відповідальна поведінка дитини, є його допомога батькам у підвищенні економічного добробуту сім'ї та в турботі про молодших братів і сестер.

А в складних культурах з безліччю різних ролей і ієрархічною структурою, де навіть родичі найчастіше виступають як конкуренти, більш корисними виявляються вміння домагатися допомоги для досягнення своїх цілей і егоїстична домінантність. Тому, готуючи дітей до ролі дорослих, батьки виховують у них дух змагальності і прагнення до досягнень.

За шкалою Б, яка протиставляє дружню поведінку авторитарно-агресивному, великим «теплом» були зігріті відносини дітей з товариств з перевагою нуклеарної сім'ї (Мексика, США, Філіппіни): вони частіше «діяли дружньо» і «торкалися». А в культурах, де збереглися традиції великої родини (Індія, Кенія, Японія), діти частіше виявляли агресивність - «робили зауваження» і «нападали». Іншими словами, і структура сім'ї впливає на те, які правила дорослої поведінки передаються дітям у процесі соціалізації:

«Глава патрилінейної великої родини повинен твердою рукою здійснювати владу над своїми дорослими синами і їхніми родинами і не соромитися при цьому в прояві агресії. Тому йому дуже корисно придбане в дитинстві вміння командувати молодшими братами і сестрами. Конфлікт інтересів трьох поколінь, якщо вони живуть однією сім'єю, не сприяє теплоті і щирості відносин. Навпаки, збереження незалежної нуклеарною сім'ї, що складається з батьків і дітей, не вимагає авторитарної поведінки від її членів.

Дійсно, в нуклеарній сім'ї велике значення надається більш теплим, заснованим на особистій прихильності відносинам. А у великій родині, як зазначала М. Мід, дитина може розраховувати на турботу цілої армії родичів, але з першого місяця життя «передається з одних випадкових жіночих рук в інші, засвоює урок: не прив'язуйся дуже сильно до однієї людини, не зв'язуй дуже великих очікувань ні з одним з родичів.

Американські вчені, виявивши залежність поведінки дітей від соціально-економічних та сімейних структур, характерних для тієї чи іншої культури, особливо підкреслюють, що такі типи поведінки, як дбайливість або егоїстична домінантність, авторитарність або сердечність впроваджені в ціннісні системи культури і передаються дитині в процесі соціалізації.

Дослідження Уайтинг високо оцінюється як культурантропологами, так і психологами. Не можна не погодитися з Коном, що воно може служити зразком з точки зору методичної ретельності польових досліджень та статистичних процедур обробки даних. І в той же час воно в багатьох відносинах вразливе. Не ставлячи перед собою завдання критикувати класичну працю американських авторів, зазначимо лише на два його недоліка. *По перше*, проект зачіпає вузьке коло культур - в більшості своїй землеробських, які не репрезентативні для широкого спектра варіацій в практиці соціалізації, виявлених архівними дослідженнями. *По-друге*, занадто спрощеними представляються запропоновані дослідниками два виміри культур. Але немає ніякого сумніву, що поведінка членів великої патріархальної сім'ї та «осередку суспільства», що складається з бабусі, матері і дитини, відрізняється з точки зору переважання дружньо-теплої або авторитарно-агресивної поведінки. Наприклад, існують свідчення того, що в сучасних суспільствах велика теплота характерна для сімей з «бабусями і дідусями», а не для нуклеарних сімей.

Крім архівних та польових проводяться і *експериментальні дослідження* міжкультурних відмінностей у практиці виховання дітей. Один з найвідоміших порівняльно-культурних експериментів було проведено в кінці 70-х рр. під керівництвом канадського дослідника У. Ламберта. Випробувані в ньому були представники сучасних суспільств - одинадцять вибірок з восьми країн Європи (Бельгії - валлони і фламандці, Великобританії, Греції, Італії, Португалії), Північної Америки (Канади - англо-та франкоканадці, США - англоамериканці і американці французького походження) і Азії (Японії).

В експерименті використовувалася стандартна ситуація: прослуховування піддослідними - батьками шестирічних дітей із середнього та робітничого класів - магнітофонного запису взаємодії дитини з іншими людьми. Реакція випробовуваних на вимовлені дитячим голосом фрази типу: «Мама (тато), допоможи мені»,

«Віддай мою іграшку, а то як дам», «Дощ скінчився, можна я піду на вулицю?» - Дозволяла виміряти ступінь батьківської терпимості і суворості. Виявилось, що суворість батьків насамперед залежить від їх соціального стану. У всіх вибірках батьки-робітники були схильні до більшої вимогливості, ніж представники середнього класу, що, мабуть, є функціональним для виховання слухняності у майбутніх найманих працівників, яким доведеться підкорятися і в дорослому житті. Менший вплив на способи соціалізації дітей надавала етнічна приналежність випробуваних. Основні відмінності стосувалися не ступеня строгості національного стилю виховання в цілому (хоча американці і проявили більший лібералізм і терпимість, ніж європейці), а ставлення до різних вчинків дітей. Ці результати підтвердили раніші спостереження, наприклад давно відомі факти, що японські батьки маленьких дітей у порівнянні з американськими набагато більш терпимі у всіх ситуаціях, крім привчання дітей до гігієни.

У цілому експеримент Ламберта з колегами, проект Уайтинг та інші дослідження, які використали психологічні методи, виявив меншу варіативність між культурами у способах батьківського виховання, ніж архівні дослідження примітивних культур. Чи пов'язано це тільки з уніфікацією сучасних культур, втратою ними етнічної специфічності, або важливу роль відіграють і використовуються вченими методи, повинні з'ясувати майбутні дослідження.

Отроцтво і «перехід у світ дорослих»

У попередніх розділах ми в основному згадували дослідження, присвячені соціалізації маленьких дітей. Але культур-антропологи давно звернули увагу на варіативність як стилів виховання, так і його результатів у іншій важливий для розвитку особистості і для стабільності спільності період - період включення індивіда в світ дорослих.

Так як період отроцтва, як і будь-який інший в життєвому циклі людини, співвідноситься не стільки з календарним віком, скільки з формуванням нової соціальної ідентичності, в різних етносів не збігаються навіть його часові межі: «для п'ятнадцятирічного древнього грека ще тривало дитинство, для українця і туркмена починалася молодість, а чуваш вважався вже «повним мужиком». У наші дні в постіндустріальному суспільстві

період отроцтва покриває «практично все десятиліття між 10 і 20 роками.

Не менш варіативно і зміст отроцтва, оскільки ідентифікація людини з віковою групою детермінована багатьма соціальними факторами, у тому числі особливостями його включення в господарську діяльність. Так, період входження в доросле життя дуже короткий в товариствах з привласнюючим господарством, де дитина з раннього віку включалася в посильну працю, а років до дев'яти-десяти освоювала основні навички добування їжі. Діти австралійських аборигенів: «день у день у всіх деталях могли бачити і запам'ятовувати, як розводять вогонь, готують їжу, розшукують воду в посушливих місцях, тощо. Дітям давали невеликі доручення, завдяки яким вони відчували себе потрібними, які беруть участь у загальній з дорослими справі. У дівчаток були маленькі іграшкові палиці-екскаватори, за допомогою яких вони намагалися самотійно відкопувати їстівні бульби. Хлопчики шести-семи років навчалися виготовляти найпростіші знаряддя.

В результаті австралійські аборигени 8-10 років вже володіли основними знаннями і навичками, необхідними дорослому, і в знайомій для них місцевості могли прогодувати себе протягом декількох днів.

Дітей з дорослими в традиційних культурах об'єднує не тільки спільна праця: вони отримують «не спеціально препаровану і повну умовностей, а правдиву та неупрощену інформацію про життя дорослих і про їхні взаємини», від них не приховують ніяких таємниць, крім релігійних.

Виявлені відмінності практики соціалізації підлітків в «примітивних» і сучасних (європейських і американських) культурах дозволили культурантропологам «поставити під сумнів існування універсальної схеми дорослішання. М. Мід, порівнюючи отроцтво американок - складний період життя, пов'язаний з конфліктами і стресами, - і дівчат з острова Самоа, прийшла до висновку, що у підлітків в традиційних культурах період статевого дозрівання проходить безконфліктно.

Р. Бенедикт також вважала, що про вік між статевим дозріванням і початком дорослого життя як про період конфліктів і потрясінь можна говорити тільки стосовно до індустріального суспільства. На її думку, сучасні «західні» норми виховання й інститути соціалізації відрізняються від соціалізації в традиційних

культурах тим, що не тільки не полегшують перехід до дорослого стану, але навіть ускладнюють його. Це багато в чому пов'язане з властивим західним культурам підкресленням контрасту між нормами поведінки дорослих і дітей:

«Дитина - безстатева істота, зрілість дорослого ґрунтується на статевій активності; дитина повинна бути захищена від грубих фактів життя, дорослому необхідно вміти зустрічати їх обличчям до обличчя; дитина повинна слухатися, дорослий - керувати її поведінкою.

На думку Бенедикт, подібне виховання призводить до підліткової кризи, до того, що «західному» підлітку важко «потрапити у світ дорослих». Правда, в даний час «підліткова криза» психологи все частіше розуміють не як психологічні порушення, що супроводжуються стражданнями і стресами, а як перелом у ході розвитку, що тягне за собою зміни в поведінці та способі думок. Цей перелом пов'язаний з формуванням нової - дорослому - ідентичності, і саме цей процес виявляється проблемним для сучасного підлітка.

А в умовах общинно-родового ладу серед *обрядів переходу*, якими відзначалися моменти зміни соціальної ідентичності людини від народження до смерті, особливу роль грали обряди ініціації, що супроводжували перехід підлітка - в усякому разі хлопчика - в інший соціальний стан. Точніше, *ініціації* - це не тільки обряди, які оформляють «перехід у світ дорослих», а характерний для первісних культур інститут соціалізації, основне завдання якого полягало у формуванні нової соціальної ідентичності підлітків (в якості повноправних членів племені, роду або чоловічого союзу).

Існує думка, що ініціації існували у всіх культурах первісного суспільства. Правда, при аналізі 182 культур, які є аналогами первісності, ініціації хлопчиків були виявлені тільки у 63 з них. Проте ці дані не є прямим доказом того, що ініціації не існували на більш ранніх етапах розвитку інших культур. Ще складніше проблема «переходу в світ дорослих» дівчаток. Убогість відомостей про жіночі ініціації пов'язана з їх меншою доступністю для дослідника - вони проводяться не публічно, а у вузькому колі, в будинку матері або родича. Але згідно з даними вже згаданого аналізу, дівчаток ініціюють навіть частіше, ніж хлопчиків, - в 85 з 183 культур.

Однак багато сучасних дослідників не згодні з тим, що обряди, яким піддається дівчинка, взагалі можна розглядати як ініціації. Як підкреслює О.Ю. Артемова, їх правильніше називати *пубертатним обрядами*, так як вони знаменують собою фізіологічне дорослішання дівчинки і інформують оточуючих про її готовність до шлюбу. Вони найчастіше не супроводжуються навчанням дівчинки, тоді як її однолітки чоловічої статі під час ініціації долучаються до культури своєї спільності. Мабуть, варто погодитися з тим, що якщо жіночі ініціації й існують, то скоріше як виняток, а не як правило. У них не було необхідності, адже розвитку жінок, які в більшості культур не допускалися до управління життям спільноти, до участі в релігійних церемоніях, первісне суспільство приділяло набагато менше уваги, ніж розвитку чоловіків.

А варіації чоловічих ініціації нескінченні:

«Вони можуть бути короткочасні або ж тривати роками, вони можуть протікати як прості або складні церемонії представлення, вони можуть бути радісним святом або вражаючими церемоніями з подоланням небезпек, фізичними стражданнями і ритуальною хірургією - поліруванням зубів, надрізами на шкірі, обрізанням і т.д.

Типовими можна вважати ініціації австралійських аборигенів, які представляли собою систематичне, спеціально організоване, поетапне і багаторічне навчання. У «школі ініціації» під керівництвом наставника хлопчик опановував найскладнішими навичками в чоловічій роботі - виготовленні зброї, прийомами полювання. Але ще більше одноплемінники були стурбовані його вихованням в якості члена спільноти - «громадянина». Юного аборигена присвячували в релігійні таємниці племені, вчили священним міфам і пісням, таємниці чоловічій лексиці, складним танцювальним рухам - всього того, що йому було необхідно, щоб не тільки пізнати навколишній світ, а й уміти впливати на нього.

По завершенні ініціації абориген - зазвичай між 20 і 25 роками - отримував нове ім'я і право на звання «молодшого чоловіка», що символізувало його друге народження, знаменувало повну втрату старої ідентичності та придбання нової.

Культурантропологи не тільки описують і класифікують обряди ініціації, що існували в різних народів, а й намагаються виявити їх індивідуально-психологічні функції. М. Мід в якості

такої розглядала вивільнення хлопчика з-під впливу матері і влади жінок. Орієнтуючись на психоаналіз, Дж. Уайтинг і його співавтори висунули ідею про те, що ініціації покликані вирішувати едипові конфлікти в отрочстві: долати потяг інцесту і попереджати бунт проти батька. Пізніше він же разом з Р.Бартоном ввів поняття вторинної сексуальної ідентифікації, припустивши, що обряди чоловічої ініціації функціонально служать протиположною ідентифікації хлопчиків з протилежною статтю в суспільствах, де вони мають мало контактів з батьками і сприймають матерів як розподільників сімейних ресурсів.

Присвоєння ритуалізованої сексуальної ідентичності дуже часто здійснювалося через болісні випробування. А «оскільки ініціації означають, що хлопчик стає чоловіком, це передбачає підвищену увагу до його чоловічого єства»: заподіяння болю досить часто пов'язано з генітальними операціями - обрізанням, насічками, татуюваннями.

Але які б функції не виділяли дослідники на індивідуально-психологічному рівні, вони аналізують не функції складного і тривалого процесу ініціації, а лише функції жорстоких, пов'язаних з фізичним болем процедур. Але обрізання і подібні йому пубертатні обряди порівняно легко відмежувати від усього ініціаційного циклу, оскільки вони наділені самостійним значенням: ними підводилася риска під періодом існування людини як біологічно неповноцінної істоти - андрогенної «риби», за термінологією французької африканістки Ж. Дитерлен. Не пройшли подібних обрядів юнаки не могли мати статевих зносин під страхом суворого покарання, а в деяких культурах не допускалися до ініціації.

Як справедливо зазначає М. Кле, «соціальне значення обрядів ініціації перевершує їх індивідуальні функції, так як мета полягає не в святкуванні фізіологічної зрілості і тим самим у підтримці природного початку в людині, а у включенні підлітків у суспільство дорослих і тим самим у залученні їх до соціальних і політичних норм, регулюючим життя племені.

Навіть вчені, що аналізують ініціації з психоаналітичних позицій, не заперечують їх соціальної функції - функції забезпечення переходу від підліткового до визнаного суспільством дорослого статусу. Її виділив ще в 1909 р. А. Ван Геннеп, що розділив процес ініціації на три послідовні етапи: ритуал відлучення від статусу дитини, що символізує розрив з колишньою

групою, перехідний - іноді досить тривалий - період, який готує підлітка до нового статусу і ритуал його прийому в суспільство дорослих - воскресіння новою людиною.

За минулі десятиліття численні дослідження підтвердили універсальність категорій, використаних Ван Геннепом. Іншими словами, ініціації - важливий інститут соціалізації, «школа» або навіть «університет», що перетворюють підлітка в соціалізованого в даній культурі дорослого. Але соціальна функція ініціації ширше.

По-перше, вона сприяє усвідомленню особистістю своєї приналежності відразу до кількох груп. Крім присвоєння *сексуальної ідентичності*, про що ми вже говорили, це і формування *ідентичності в якості члена групи, однолітків*, одночасно «народилися» до нового життя: «справжнє почуття братства єднало їх на все життя».

Одночасно формується і *гендерна ідентичність* - усвідомлення себе чоловіком в якості члена високостатусної соціальної групи - обраного клану або чоловічого союзу. В архаїчних культурах гендерна чоловіча ідентичність практично збігалася із соціальною ідентичністю вищого рівня - у якості повноправного і повноцінного члена громади.

По-друге, інститут ініціації був покликаний формувати *позитивну соціальну ідентичність* і таким чином підтримувати згуртованість племені. У процесі навчання підлітків особлива увага приділялася їх знайомству з історією спільності - справжньої і міфічної - і походженням всіх її членів від загального предка. На цій основі прищеплювалося відчуття солідарності з нею, і в кінцевому рахунку, досягалася, що майбутні общинники «не кидали виклику древнім порядкам, а брали їх як священну і непорушну спадщину предків. Виконання цього завдання вважалося в первісних культурах настільки важливим, що єднання підлітка з групою часом домагалися найжорстокішими способами. Як уже зазначалося, навіть у культурах, де діти росли в атмосфері вседозволеності, ініціації знаменували собою період, коли від індивіда вимагали повної покори та придушували прояви самостійності та ініціативи.

Можна погодитися з В. Я. Пропп, що ініціації відмирають разом з створеним їх строем. У первісних культурах ініціації сприймалися як одна з найважливіших сторін життя спільності і вельми успішно виконували функцію зв'язку поколінь. Не слід

дивуватися зникненню ініціації в більш складних соціальних системах. У сучасному «західному» суспільстві дорослішання «розглядається скоріше як серія автономних один від одного соціальних переходів (цивільне повноліття, початок трудової діяльності, одруження тощо), а тендерна ідентичність втратила колишнє значення і поступилася місцем іншим соціальним ідентичностям (етнічної, професійної, тощо).

Зовні схожі на ініціації обряди західної культури не повністю їм відповідають, тому що оформляють лише приватні аспекти «переходу в світ дорослих». Наприклад, конформація в християнстві звернена лише до релігійної сфери життя. І в нашому недавньому минулому був частковий аналог процесу ініціації: розвиток людини від дитини до дорослого супроводжувався її прилученням до цінностей партії. Сходи соціалізації - жовтень, піонер, комсомолец, член КПРС - носили ритуальний характер, рясніли перевітками і випробуваннями. І тільки людина, що вступила в партію, вважалася «повністю і остаточно» соціалізованим членом суспільства. Але така «ініціація» торкалася тільки одного, і не найголовнішого, аспекту життя людини - ідеологічного. Особливість справжньої ініціації полягає в тому, що її обряди «звернені до особистості в її цілісності - до її тіла, духу і соціального статусу.

Особистісні риси: універсальність або специфічність?

Історично так склалося, що психологи - на відміну від культурантропологів - мало займалися пошуками зв'язку між культурою і особистістю в її цілісності. В порівняльно-культурній психології вивчення особистості найчастіше зводиться до аналізу взаємозв'язків між окремими, ізольованими особистісними конструктами і культурними змінними. Причини такого становища слід шукати у відсутності єдиної психологічної теорії особистості і прихильності етнопсихологів тим концепціям, згідно з якими поведінка індивіда є наслідком наявності у нього тих чи інших стабільних рис (теоріям чорт).

У різних культурах порівнюються такі аналізовані стабільними особистісні характеристики, як мотивація досягнень, тривожність і т.п. Вельми численні порівняльно-культурні дослідження *локусу контролю*, тобто якості, що характеризує схильність людини приписувати відповідальність за результати

своєї діяльності зовнішнім силам (екстернальний або зовнішній локус контролю) або власним здібностям та зусиллям (інтернальний або внутрішній локус контроль).

В емпіричних дослідженнях з використанням стандартних методик було виявлено, що на локус контроль впливає рівень економічного розвитку суспільства: в розвинених країнах люди більш інтернальні, що розвиваються. Іншими словами, бали за локусом контролю відповідають реальному рівню контролю, адже громадяни країн, що розвиваються в меншій мірі можуть впливати на хід свого життя.

Однак на локус контроль впливають не тільки економічні показники. Так, у США - навіть при дослідженні людей з однаковим соціально-економічним статусом - афроамериканці виявилися більш екстернальними, ніж білі.

Ідея контролю універсальна для всіх культур. Однак прихильники *етіспідходу* в етнопсихології підкреслюють вплив характерних для культури патернів соціалізації на те, які норми і поведінку група і індивід вважають можливими контролювати. У результаті в кожній культурній спільності знаходяться свої особливості локалізації контролю.

Так, психологи, які працювали в Мексиці над адаптацією американської шкали локусу контролю для дітей, крім описаного в США внутрішнього локусу, заснованого на інструментальних здібностях, виявили ще один його тип. *Внутрішній афективний локус контроль* дозволяє індивіду побічно маніпулювати оточенням завдяки своїм аффіліативним і комунікативним здібностям: мексиканські діти схильні пояснювати свої хороші оцінки проявом ввічливості і люб'язності по відношенню до вчительки. Підкреслення того, що людина може контролювати свою долю, контролюючи інших, в Мексиці було виявлено і у підлітків, і у дорослих, що дозволило дослідникам інтерпретувати внутрішній афективний локус контролю. Слід тільки мати на увазі, що подібний локус не є унікальним для мексиканської культури - ми вже згадували результати досліджень, згідно з яким індійці особливо важливою причиною успіхів людини розглядають її тактовність.

У Мексиці також була зроблена спроба операціоналізації та вимірювання рис, які зазвичай розглядаються як універсально чоловічі (інструментальні і діяльні, спрямовані на пряму

маніпуляцію або зміна фізичного та соціального середовища) і жіночі (експресивні і афективні, з акцентом на комунікацію і взаємодію).

Отримані дані в цілому забезпечили підтримку для розроблених в США теоретичних конструктів та інструментів вимірювання рис фемінінності-маскулінності. Але так як ряд якостей має в Мексиці інше значення, в цій країні потрібно внести значні зміни в методику. Наприклад, «догідливість» у США входить в негативну жіночу шкалу, що складається з експресивних характеристик, соціально небажаних для обох статей, але більш прийнятих у жінок. Однак у Мексиці ця якість виявилася в тій же мірі бажаною, що і якості з позитивної жіночої шкали: «догідливість є фундаментальною характеристикою спілкування взаємозалежних членів соціальної групи, особливо на сімейному рівні. І навпаки, оцінний компонент «агресії» з біполярної шкали Фемінінності-маскулінності набагато більш негативний в Мексиці, ніж у США.

Іншими словами, при проведенні порівняльно-культурних (*etic*) досліджень особистісних рис завжди необхідна емпірична перевірка того, чи існує в кожній новій культурі конструкт, який апріорно розглядається як універсальний, чи визначається він одним і тим же способом і чи є можливість його еквівалентного виміру.

При *etic* підході розглядаються специфічні для культури риси особистості, і лише потім їх співвідносять з конструктами, виявленими в інших культурах. При дослідженні Г.Тріандіс і В. Вассіліу грецької суб'єктивної культури було виявлено, що у греків в ієрархії особистісних рис як цінностей найвище місце займає риса, що позначається словом «філотімос», яке в «психологічних автопортретах» використовували 74% піддослідних.

«Філотімос» - це людина широкої душі, ввічливий, надійний, добродішній, гордий, щедрий, правдивий, «поважний», що володіє почуттям обов'язку, який виконує свої зобов'язання. Інакше кажучи, це людина, яка веде себе по відношенню до оточуючих так, як би він хотів, щоб інші поводитися по відношенню до нього.

Автори вважають, що вони змогли передати значення грецького слова англomовним читачам. Але чи можливо це в принципі? Чи охоплює їх опис всі аспекти поняття, усвідомлювані греками, або при перекладі щось втрачається? Відповісти на

питання, піддаються чи подібні «місцеві» поняття перекладу на інші мови, спробували американські дослідники на чолі з Ч.Осгуд, які провели порівняльно-культурне дослідження змісту, що люди вкладають у слова. Для цього був використаний метод семантичного диференціала, що складається з багатьох біполярних шкал (50 в більш докладному і 12 в більш короткому варіанті) і що дозволяє оцінювати поняття з точки зору трьох основних чинників вимірів: оцінки, сили та активності.

Спочатку 32 вибірки студентів-чоловіків з 23 країн оцінювали 100 вільних від культурних конотацій іменників (типу «хліб» або «вогонь») за допомогою 50 не переводившихся на англійську мову шкал. Після перекладу на англійську мову шкал, які були виділені в кожній вибірці для трьох вимірів, виявилось, що одні й ті ж шкали пов'язані з одними і тими ж факторами практично у всіх культурах. Так, шкали «прекрасний - жахливий», «солодкий - кислий», «хороший - поганий» всюди вимірюють оцінку, шкали «сильний - слабкий», «великий - маленький», «високий - низький» - силу, а «швидкий - повільний», «галасливий - спокійний», «молодий - старий» - активність.

Іншими словами, використовуючи три запропоновані Осгудом вимірювання значень, можна охарактеризувати оціночні судження людей, які розмовляють різними мовами. Хоча в подальших дослідженнях було виявлено ті культурно-специфічні особливості, отримані дані яких дозволили авторам зробити висновок про універсальність структури афективних значень.

Для поняття «філотімос» немає точного еквівалента в американському англійською або російською мовами, але область в семантичному просторі, займана ним в грецькій мові, в інших мовах представлена близькими за змістом словами:

«Філотімос» молодий чоловік у традиційному грецькому суспільстві не одружиться, поки не напрацює на придане своїй сестрі, і греки розглядають цю якість як причину для такої поведінки. В інших суспільствах зобов'язання щодо шлюбу сестри може не існувати, але там існують інші зобов'язання або - в більш широкому плані - інші норми, що регулюють соціальну поведінку. При відповіді на запитання, які причини виконання таких зобов'язань, люди з різних культур використовують поняття борг, честь, повагу, тобто терміни зі списку Три-Андіса і Вассіліу, переклад грецького слова.

Крім досліджень окремих - універсальних і культурно-специфічних - особистісних рис, у порівняльно-культурної психології (в рамках типологічного підходу до вивчення особистості) існує і традиція вимірювань за допомогою особистісних тестів. Найбільш широко у світі поширений «Особистісний опитувальник Айзенка» (ЕСQ) для діагностики нейротизма (емоційної нестійкості), екстраверсії-інтроверсії, психотизма (егоцентризму, егоїзму і неконтактності) і вимірювання брехні. На основі подібності результатів, отриманих за допомогою ідентичних - переведених з англійської мови та адаптованих - опитувальників в більш ніж 20 країнах, був зроблений висновок про загальності виділених Г. Айзенком (1916-1997) вимірювань особистості. Проте до теперішнього часу немає чітких доказів того, що один і той же набір рис, який навіть має фізіологічну основу, може бути загальним і служити для пояснення поведінки людей в *будь-якій* культурі. Більше того, навіть якщо запропоновані Айзенком характеристики особистості проявляються в тій чи іншій культурі, їх наявність зовсім не свідчить про те, що виявлені базові для неї вимірювання.

Коли факторному аналізу було піддано набори особистісних рис, використаних американськими піддослідними при описі себе та інших людей, була виведена п'ятифакторна модель особистості, що складається з «Великої п'ятірки» глобальних вимірів: запалу (екстраверсії), дружності, свідомості (совісності), емоційної стабільності, відкритості досвіду.

На основі цієї моделі сконструйована структура особистісних рис, що використовуються в англійській мові. Слідом за американським англійським «Велика п'ятірка» була виділена в голландську, німецьку, італійську, польську та іншими європейськими мовами, а також у мовах азійських - китайську, філіппінську, японську. Універсальність даної структури підтверджується тим, що в кожній культурі факторному аналізу піддавався «місцевий», а не перекладений з англійської мови набір особистісних рис. Правда, популяризатори п'ятифакторної моделі поки що не відповіли на багато серйозних питань, зокрема вони не приводять доказів того, що структура *особистісної лексики* ідентична структурі *особистості*.

Підтвердження міжкультурної стійкості п'ятифакторної моделі було отримано і при дослідженні лексики особистісних рис

російської мови. У Росії підтвердилася висока стійкість чотирьох з п'яти факторів «Великої п'ятірки», причому не тільки при використанні, як в США, «екстернальних» суджень піддослідних про особистісні риси реальних їх носіїв, а й «інтернальних» суджень про подібність слів. Крім порівняльно-культурних досліджень в останні десятиліття в етнопсихології отримали розвиток і так звані «місцеві» концепції особистості. Їх автори підкреслюють, що існуючі теорії особистості - породження наукових традицій західного індустріального суспільства - не відображають суті людини, що живе в інших частинах світу. А деякі з них навіть наполягають на тому, що надмірна довіра до західної психології призводить до неповного і спотвореного розуміння особистості азіатів, африканців, латиноамериканців, а її масовий імпорт «представляє собою форму культурного імперіалізму, який увічніює колоніалізм в певних умах.

Так, що з'явилися в 60-70 рр. роботи африканських авторів, які доводили існування особливої особистості африканців, частково стали реакцією на їхні негативні, багаті упередженнями опису в колоніальні часи. Найбільш відома заснована на даних етнології та психології концепція африканської особистості (і одночасно психопатології і терапії) сенегальського психіатра І. Сау.

Сау побудував концентричну модель особистості, що складається з чотирьох шарів:

- зовнішнього шару - тіла, тілесної оболонки людини;
- джерела фізіологічної енергії, який є й у людини, і у тварин;
- джерела психічної енергії, яка властива тільки людям;
- ядра, що представляє собою духовне джерело, який веде самостійне існування, не може загинути, але залишає тіло людини під час сну, трансу і - остаточно - зі смертю.

Концентричні шари особистості знаходяться в постійному зв'язку з оточенням людини. Сау описує три осі, що зв'язують людину із зовнішнім світом. Перша вісь, проходячи через три шари, пов'язує духовне джерело зі світом предків. Друга вісь пов'язує джерело психічної енергії з великою сім'єю або родом, до яких належить людина. Третя вісь пов'язує фізіологічне джерело енергії з ширшою громадою.

Ці осі представляють собою відносини, які зазвичай знаходяться в рівновазі. Але якщо людина захворює, рівновага порушується. Як підкреслює Сау, загальне правило лікування

соматичних і психічних захворювань в африканських культурах полягає у вирішенні конфлікту - з громадою, сім'єю, предками - і наступного відновлення рівноваги.

Крім концепції африканської особистості існують моделі особистості японської, індійської, філіппінській. І всі подібні теорії, що не піддавалися емпіричній перевірці і залишаються на рівні гіпотез, кардинальним чином відрізняються від теорій особистості, що розробляються в Європі та Північній Америці. «Місцеві» концепції особистості мають свої переваги і недоліки. Їх сила в тому, що вони забезпечують доступ до розуміння представниками культури самих себе, тобто розкривають імпліцитні для культури теорії особистості, що може бути недосяжно іншими способами.

Але розвиваючись в рамках окремих культур та етнічних спільнот, вони на відміну від основного - універсалістського - напрямки сучасної психології, не прагнуть за індивідуальними і культурними відмінностями виявити універсальність психіки людини. Що ще гірше, «місцеві» теорії особистості, опираючись змінам, що приходять ззовні, можуть позбутися зовнішніх стимулів до розвитку і виродитися в огульний відмові від європейсько-американської традиції вивчення психології особистості.

Національний характер або ментальність?

Припущення про існування національного характеру завжди було більш-менш прихованою посилкою як буденної свідомості, так і соціальних наук. Дуже влучно це висловив Г. Д. Гачев:

«Національний характер народу, думки, літератури – дуже «хитра» і важко вловима « матерія ». Відчуваєш, що він є, але як тільки намагаєшся його *визначити* в слова, - він часто випаровується, і ловиш себе на тому, що говориш банальності, речі необов'язкові, або вбачаєш в ньому те, що притаманне не тільки йому, а будь-кому, всім народам. Уникнути цієї небезпеки не можна, можна лише постійно пам'ятати про неї і намагатися з нею боротися - але не перемогти.

Спочатку описове поняття «національний характер» використовувався в літературі про подорожі з метою висловити спосіб життя народів. Надалі, кажучи про національний характер, одні автори мали на увазі насамперед темперамент, інші звертали увагу на особистісні риси, треті на ціннісні орієнтації, ставлення до влади, т.п. У культурантропології для визначення «цілісного

патерну» особливостей індивіда в культурі з'являлися все нові терміни (конфігурації культур, базова особистість, модальна особистість), потім дослідники знову повернулися до поняття «національний характер». Але й зараз є самі різні точки зору не тільки на те, що таке національний характер, а й чи існує він взагалі, чи є він «більш важливою» ознакою, ніж ті елементи особистості, які об'єднують усіх людей у світі, або ті, які диференціюють навіть найбільш схожих один на одного індивідів. Положення ускладнюється ще й тому, що в наші дні спостерігається «вигнання теми характеру з психології та заміна інтегрального поняття « характер » поняттям « особистісних рис» або просто поняттям « особистість».

Але навіть якщо розглядати національний характер як якесь розпливчате поняття, в яке дослідник включає - в залежності від своїх методологічних і теоретичних поглядів - ті чи інші психологічні особливості, що відрізняють один народ від іншого, необхідно чітко керуватися деякими принципами.

Крім того, риси характеру можна зрозуміти лише у співвідношенні із загальною системою цінностей, яка залежить від соціально-економічних і географічних умов, від способу життя народу. Та ж працьовитість є загальнолюдською якістю, проте комплекс історичних умов впливає на ціннісний сенс праці в тій чи іншій культурі. Зокрема, з проблемою вироблення трудової моралі свого часу зіткнулися звільнилися від колоніального гніту африканські держави, праця населення яких протягом століть була підневільною, рабською, аж ніяк не сприяла розвитку працьовитості.

Серед підходів до інтерпретації національного характеру провідним слід вважати соціально-історичний, який відстоює принцип соціального чи культурного детермінізму. Найбільш розроблена соціально-історична інтерпретація національного характеру міститься у вже знайомій нам концепції «Культура і особистість». Наприклад, ідея «базової особистості» Кар-Дінера ґрунтується на уявленні про корінних особистісних відмінностях, що виникають під впливом різниці культурного середовища.

Як приклад можна навести дослідження «загадкової російської душі». З причин, які легко пояснити, російський національний характер опинився у фокусі інтересу західних

культурантропологів в перші роки після закінчення другої світової війни, тобто в період війни холодної.

Його особливості виводилися з уже згадуваної гіпотези свівання британського культурантрополога Дж. Горера. У популяризації цієї гіпотези велику роль зіграли М. Мід і Е. Еріксон, що використав її в роботі «Легенда про юність Максима Горького», де він спробував відповісти на питання, «чи дійсно російська душа - сповита душа?».

Втім, прихильники гіпотези свівання зовсім не стверджують, що практика тугого сповивання дітей є основною причиною автократичних політичних інститутів царизму і сталінізму або що вона привела до формування маніакально-депресивної базової особистості російського народу. Навпаки, вони підкреслюють, що не варто обмежуватися єдиною односпрямованою ланцюгом причинності. Сам Горер швидше задовольняється тим, що розглядає звивання немовлят як один із способів, яким російські «інформують своїх дітей про необхідність сильної зовнішньої влади».

А Еріксон, усвідомлюючи, що туге сповивання є майже універсальним у світових культурах звичаєм, стверджує, що він «отримав посилення» саме в Росії через синхронізації особливостей ранньої соціалізації дітей з іншими елементами російської культури. У російській культурі він виділяє кілька патернів, які мають однакову форму - чергування повної пасивності і бурхливої емоційної розрядки. Так, на формування особистості російської людини, на його думку, вплинув ритм селянського життя в холодному кліматі - зміна відносної бездіяльності і пасивності в довгі зимові місяці і «періодичне звільнення після весняної відлиги.

Слід зазначити, що акцент на протилежних засадах, які лягли в основу формування російського національного характеру, роблять і представники самих різних філософських та історичних концепцій. Н.А. Бердяєв вважав, що «в основу формації російської душі» лягли два протилежних начала: «природна, язичницька діоністична стихія і аскетично-чернече православ'я. Саме в цьому він бачив історичну причину того, що російський народ надзвичайно поляризований і поєднує протилежності: деспотизм - анархізм; жорстокість, схильність до насильства - доброту, людяність; смиренність - нахабство; рабство - бунт і т.п.

Німецький філософ В. Шубарт, коли протиставляє російську культуру кінця західній культурі середини, також бачить основу російської душі в особливостях православ'я:

У психологічній антропології існують спроби дослідження не тільки російського, але й інших національних характерів через виявлення способів виховання дітей та особливостей дитячого досвіду. Під час і після Другої світової війни в США з'явилося багато робіт, присвячених японському і німецькому національним характерам.

Так, Р. Бенедикт спробувала пояснити протиріччя японського характеру, відбите в самій назві її знаменитої книги «Хризантема і меч»: властиві японцям почуття прекрасного і фанатизм у відданості владі, а особливо - імператору. Причину жорстокості японських «естетів» вона бачила в особливостях соціалізації в Японії, де з самого дитинства дитина усвідомлює підпорядкованість своїх бажань інтересам групи і будь-якими способами прагне уникнути ганьби для себе і своєї сім'ї.

Коли культурантропологи при дослідженні національного характеру використовували більш «об'єктивні» методи (глибинні інтерв'ю та психологічне тестування), вони втрачали цілісне уявлення про характер народу і, як і психологи, становили «набір» якостей. Зокрема, К. Клакхон були виділені якості, властиві, на його думку, російською: «сердечність, людяність, залежність від міцних соціальних контактів, емоційна нестабільність, ірраціональність, сила, недисциплінованість, потреба підкорятися владі».

Останнім часом і поняття «національний характер» услід за поняттями базової і модальної особистості залишає сторінки психологічної та культурантропологічної літератури. Йому на зміну для позначення психологічних особливостей етнічних спільнот приходять поняття «ментальність». Свого часу для виділення предмета своїх дослідницьких інтересів цей термін обрали французькі історики школи «Анналів», віддавши йому перевагу «колективних уявлень», «колективного несвідомого» та іншим більш-менш близьким за змістом поняттями.

На їхню думку, *ментальність* - це «система образів, які лежать в основі людських уявлень про світ і про своє місце в цьому світі і, отже, визначають вчинки і поведінку людей. При такому розумінні ментальності важко перекладається на іноземні мови французьке

слово *mentahte* найближче виявляється до російського слова *світорозуміння*, що характеризує суспільні формації, епохи або етнічні спільності.

Деякі автори, що розглядають етноси як соціально-економічні одиниці, заперечують саму можливість виділення, їх ментальностей - стабільних систем уявлень. Однак при визначенні етносу як групи, ядерною характеристикою якою є усвідомлення людьми своєї приналежності до неї, саме ментальність, на наш погляд, повинна стати основним предметом етнопсихологічного вивчення.

Більш того, з перших кроків становлення етнопсихології, найбільші її представники вивчали саме ментальність, хоч і під іншими назвами. Німець В. Вундт розглядав загальні уявлення в якості змісту душі народів, американець Ф. Хсю підкреслював, що психологічна антропологія досліджує соціальні уявлення, які збігаються у членів тієї чи іншої культури, російський філософ Г.Г.Шпет ввів поняття «типові колективні переживання», а француз Л. Леві-Брюль, як ми пам'ятаємо, навіть використовував термін *mentahte*. Як елемент ментальності - як систему уявлень про свою культуру - можна розглядати і «суб'єктивну культуру» у трактуванні Г.Тріандіс.

У 1993 р. в редакції журналу «Питання філософії» пройшло засідання «круглого столу» на тему: «Російська ментальність», учасники якого торкалися питання її природи і змін, ціннісних орієнтацій і основних характеристик. В ході дискусії згадувалися такі компоненти російської ментальності як: «розрив між сьогоденням і майбутнім, виняткова поглищеність майбутнім, відсутність особистісної свідомості, а тому і відповідальності за прийняття рішень у ситуаціях ризику і невизначеності, облачення національної ідеї (« російської ідеї ») в месіанські шати, відкритість чи всеотзивчивість.

Але абсолютно прав А. П. Огурцов, що проти кожної з цих характеристик можна знайти контрфакти і контраргументи.

Наприклад, невміння жити в сьогоденні і спрямованість у майбутнє можна розглядати як характеристику «утопічно-тоталітарної свідомості, характерного для історії Росії останнього століття, але не для всієї історії Росії. І такі проблеми постійно будуть виникати, якщо намагатися визначити ментальність етносу через набір її характеристик.

Правда, багато сучасних дослідників вбачають в не-доформалізованості терміна «ментальність» гідність, що дозволяє використовувати його в широкому діапазоні і з'єднувати психологічний аналіз і гуманітарні міркування про людину. Саме таким еkleктичним способом найчастіше досліджують ментальність етнічних спільнот, практично зводячи її до національного характеру, психологи та етнологи в багатьох країнах світу. Як приклад можна навести книгу О. Дауна «Шведська ментальність». У цій роботі доповнюють один одного дані, отримані за допомогою кількісних (психологічних тестів та опитувань на репрезентативних вибірках) і якісних (глибинних інтерв'ю зі шведами та іммігрантами, культурно-антропологічного спостереження) методів, а також матеріали засобів масової комунікації, дорожні замітки, дослідження шведського суспільства, проведені іноземними вченими.

В результаті аналізу таких численних джерел Даун докладно описує риси, що характеризують шведів. Особливу увагу дослідник приділяє якостям, що проявляються ними в міжособистісних і суспільних відносинах: боязні комунікації, сором'язливості, яка розглядається шведами скоріше як позитивна, ніж як негативна риса, стриманості і навіть скритності, чіткої межі між особистим і суспільним, уникненню конфліктів, чесності, незалежності і самодостатності, емоційної холодності і смутку. Як «центральної характеристики» шведської ментальності. Даун розглядає «місцеве» якість *duktig*, що розуміється як компетентність в самому широкому сенсі слова, включаючи моральне зобов'язання людини бути таким.

Але історики школи «Анналів» особливо підкреслюють, що ментальність є не набір характеристик, а *система* взаємопов'язаних уявлень, що регулюють поведінку членів соціальної групи. На жаль, етнопсихологи ще тільки підступають до виявлення подібним чином розуміється ментальності етнічних спільнот. Цікава спроба С. В. Лур виділити центральну зону ментальності, яка, згідно з її концепції, складається з:

- локалізації джерела добра, що включає Ми-образ і образ покровителя;
- локалізації образу зла - образу ворога;
- подання про спосіб дії, при якому добро перемагає зло.

У традиційній російській ментальності, на думку дослідниці, джерелом добра розглядалася громада (мир), а ворогом - джерелом зла, які у постійному конфлікті з народом, - держава.

У розвиток ідеї, висунутої Лур'є, цілком обґрунтованим видається ще одне припущення: у системі російської ментальності найважливішим способом дії, що ведуть до перемоги добра над злом, є не закон, що встановлює «ворогом»-державою, а милосердя. Відображенням цього є і зазначене Ю. М. Лотманом «стійке прагнення російської літератури побачити в законі сухе і нелюдське, початок на противагу таким неформальним поняттям, як милість, жертва, любов. Примітний приклад протиставлення російською людиною юриспруденції і моральних принципів ми знаходимо в «Капітанській дочці» А. С. Пушкіна: на припущення Катерини II, що вона скаржитися на несправедливість і образу, Маша Миронова дає несподівану відповідь: «Ніяк ні-с. Я приїхала просити милості, а не правосуддя.

Цю ж особливість російської ментальності виявили російські психологи при дослідженні морального і правового розвитку сучасної молоді. Як відзначають автори, слова з протоколу виконання завдання - «Не за законом, а по совісті» - «містять в собі основний результат дослідження: протиставлення закону і совісті буквально лежало на поверхні відповідей». Особливо наочно це проявилось при обговоренні піддослідними «історії» - життєвої ситуації, персонажами якої були пасажери поїзда - мама з дитиною, яка зайняла чуже місце за хабар провіднику, і жінка з квитком на це місце. Всі опитані не враховували «закон» - право людини, що купила квиток, а чекали від нього милосердя, співчуття і жалю, в іншому випадку вважаючи його непорядною людиною.

Проблема норми і патології

Перше питання, яке постає при дослідженні цієї проблеми - яку поведінку індивіда можна розглядати аномальною, чи існують його універсальні стандарти чи вони змінюються від культури до культури? У наші дні більшість дослідників підкреслює, що «норма» і «патологія» - поняття, детерміновані культурою.

А прихильники культурного релятивізму починаючи з Р.Бенедикт, яка видала в 1934 р. роботу «Антропологія і аномальне», пропонують вважати нормальним *все* те, що знаходиться у відповідності з законами даного суспільства і

виправдовується в ньому. Такий підхід до цієї проблеми сприяв накопиченню цікавих і незрозумілих для людини західної культури фактів з життя традиційних суспільств і створення етнопсихіатрії. Однак релятивісти уникають відповіді, на багато що залишаються до сьогоднішнього дня дискусійними питання:

Багато культурантропологів навіть вважають, що в дослідженні ВООЗ були б виявлені ще більші міжкультурні відмінності, якби використовувалися не тільки методи і поняття західної психіатрії, а вибірка не складалася б виключно з пацієнтів, адаптованих до європейської культури.

Більше того, в етнопсихіатрії широко поширена точка зору, згідно якої шизофренія є хворобою цивілізації: Ж. Девро навіть назвав її «етнічним психозом закладного світу». Основну причину хвороби в цьому випадку бачать в нездатності сучасного суспільства задовольняти потреби особистості в самоті і спілкуванні, в регуляції в ньому взаємин «Я - інші».

Безумовно, і більш традиційні суспільства в різній мірі задовольняють ці потреби: в одних люди частіше й інтенсивніше спілкуються, ніж в інших. Але завжди існують механізми, що забезпечують збалансованість спілкування і самоти. В африканському поселенні все життя людини протікає «миру», у постійному спілкуванні всіх з усіма, навіть до немовляти протягом дня хоч ненадовго підходять всі члени групи. Але в такій культурі особливі періоди життя людини супроводжуються спеціальними обрядами, які вимагають ізоляції і самоти. А життя латиської родини ще у відносно недавні часи проходило на хуторі, далеко від родичів і друзів. Але культура подбала про те, щоб роз'єднані хутірські жителі задовольняли свою потребу в спілкуванні, наприклад під час масових свят, пісні.

Але навіть і тоді, коли культурантропологи погоджуються з сучасною психіатрією причинами шизофренії, вони підкреслюють, що деякі види досвіду можуть прискорювати темп розвитку хвороби. Зокрема, відзначено вплив величезного обсягу неструктурованою і складною інформацією, що обрушується на сучасну людину.

Саме в етнокультурній специфіці процесу передачі інформації бачать і одну з причин того, що у Великобританії ірландці госпіталізуються з діагнозом «шизофренія» значно частіше, ніж англійці. В ірландській культурі заохочується жвавість мови і

особливий тип дотепності - глузування з подвійним змістом, що збільшує складність і зменшує ясність інформації. При цьому «жертва» насмішок не тільки повинна зрозуміти таку інформацію, але й швидко відреагувати на неї.

У порівняно-культурних дослідженнях доведена універсальність основних симптомів ще одного психічного розладу - депресії. Однак виявлені та міжкультурні відмінності в перевазі деяких з них у загальній картині: якщо представники індивідуалістичних культур скаржаться в основному на почуття самотності та ізоляції, то для членів культур колективістичних, характерні соматичні скарги, наприклад на головний біль.

Відзначається також, що навіть саме поняття буденної мови «бути в депресії» широко варіює в культурах, а досвід адаптації в західному суспільстві веде до збільшення кількості скарг на депресію. Меншу поширеність «класичних» симптомів депресії в традиційних культурах А.Марселла пояснює:

- переважанням в колективістичних культурах великих сімей, в яких людина отримує більше соціальної підтримки і менше ризикує втратити відносини любові;
- відмінностями похоронних ритуалів в різних типах культур, ритуалізований і відкритим проявом горя при втраті близьких у традиційних культурах.

Але одночасно з підтвердженням універсальності багатьох психічних розладів виявлена та велика кількість культурно-специфічних синдромів, саме існування яких підживлює релятивістський підхід до проблеми норми і патології. Всі їх різноманіття можна розділити на:

- хвороби, що мають соціально-історичні корені (наприклад «політична істерія» - синдром, «викликаний тривалим впливом нещастя і смертей в національній історії, що буває кризами і колективними трагедіями, на суспільний настрій і менталітет;
- «Святі хвороби» типу шаманської. За повір'ями народів, що зберегли шаманізм в системі релігійних вірувань, хворим на цю недугу в страшних кошмарах є духи, які змушують їх шаманить, погрожуючи смертю («шаманів, а то задавимо тебе»). Необхідно зазначити, що розлад психіки, як правило, «характерний тільки для хворих - майбутніх шаманів, коли

вони відчували" заклики духів ". Після посвячення шамана хворобливі явища проходили.

• етнічні психози, що зустрічаються в самих різних частинах світу. Один з них - *амок* у малайців - широко відомий завдяки новелі С.Цвейга. Це рід сказу, що нагадує собаче, припадок безглуздої, кровожерливої манії, коли людина: «раптом схоплюється, хапає ніж, кидається на вулицю. Хто б не попалась йому на дорозі, людина або тварина, він вбиває його своїм "крісом", і вигляд крові ще більше розпалює його.

Можна навести й інші приклади етнічних психозів:

1. *Публокток* або арктична істерія - неконтрольоване спонукання покинути притулок, зірвати одяг під час полярної зими в Гренландії і на Алясці. Причини цієї хвороби вчені бачать в довгій ізоляції в приміщенні, в специфічному чергуванні дня і ночі, в нестачі кальцію в організмі.
2. *Суст* - безсоння, апатія, депресія, занепокоєння, що охоплює жителів високогір'я Анд, найчастіше дітей. За місцевими повір'ями хвороба виникає в результаті контакту людини з надприродними силами (оком диявола), який призводить до втрати душі. Дослідники ж співвідносять *Суст* з гіпоглікемією - хворобою, що викликається браком глюкози в крові, але не заперечують і ролі чинників культури.
3. *Вітик* - хвороба канадських індіанців, яка проявляється у відразі до звичайної їжі, почуття депресії і занепокоєння, схильності до вбивств і канібалізму. Місцеві жителі вірять, що причина хвороби - в одержимості духом *вітик* - гігантського чудовиська, що поїдає людей. Культурантропологі причиною хвороби розглядають крайню форму боязні голодної смерті.

Відмінні риси згаданих та багатьох інших етнічних психозів - їх екзотичні для європейського спостерігача властивості, можливість інтерпретації тільки виходячи з їх культури. Правда, вчені-універсалісти, задаючись питанням, чи не є екзотичні синдроми локальним вираженням деяких універсальних розладів, намагаються розкрити їх схожість з психічними хворобами, описуваними західною психіатрією. Так, у перерахованих нами етнічних психозах виділяють стани, описані в західній психіатрії: в *Суст* - стан страху, в *амок* - стан гніву, в *вітик* - стан одержимості. Але й при такому підході етнічні психози не «вбудовуються» у класифікації психічних розладів, прийняті в сучасній психіатрії, і

не піддаються діагностиці за допомогою клінічних методів дослідження. Тому, можна погодитися з тим, що: «культура надає форму переживання психічних розладів, обумовлюючи прояв симптомів універсальних хвороб і сприяючи появі хвороб культурно-специфічних. Визнання подібної ролі культури у сфері аномальної поведінки вимагає перегляду способів діагностики і лікування індивідів з психічними розладами.

Порівняльно-культурний підхід в соціальній психології

Протягом всієї історії експериментальної соціальної психології, перш за все американської, дослідники були зайняті пошуком універсальних закономірностей соціальної поведінки, спілкування і взаємодії індивідів. Практично всі розроблені ними теорії та моделі - від концепції фрустрації-агресії до атрибутивних теорій: «можуть бути охарактеризовані як структури інтраіндивідуальних механізмів або процесів обробки інформації, які активуються у відповідь на деякі стимульні умови і більш-менш безпосередньо визначають соціальні когніції, аттїтуди і поведінку.

У всіх подібних апріорно універсальних концептуальних системах впадає в око відсутність контекстуальних, в тому числі культурних, змінних і навіть підкреслюється інваріантність механізмів і процесів у всіх народів, в усіх культурах. Так, теорія когнітивного дисонансу індіферентна до змісту когніцій, а теорія фрустрації-агресії - до конкретного змісту фрустрації і фрустріруємої мети.

В даний час багато серйозних дослідників прийшли до висновку, що нібито «природні» соціально-психологічні «закони» дуже часто обмежені тільки західною культурою. Приклад, який підтверджує культурні кордони сучасної соціальної психології, - спроба повторити в Ізраїлі дослідження, проведені в США. І. Амір та І. Шарон з тридцяти п'яти досліджень, результати яких були опубліковані в 1973-75 рр., вибрали шість, що торкалися загальнолюдських, а не унікальних американських проблем, і не вимагали складного устаткування. Однак навіть у цьому випадку з 64 можливих результатів в Ізраїлі підтвердилися лише 30, **тобто менше половини**, а решта виявилися піддані впливу культурного контексту.

Соціальні психологи переконалися в неможливості «імпорту» із США багатьох соціально-психологічних концепцій навіть в

сусідню Канаду. Що ж говорити про культури, що більшою мірою відрізняються від культури США, ніж канадська та ізраїльська?

«Так, японці набагато менше стурбовані проблемою когнітивної відповідності, ніж представники західної культури. А в західній соціальній психології значне місце займають теорії «когнітивного-балансу», «когнітивного дисонансу», «когнітивної конгруентності» і т.д., в основі яких зародилася: ще в давньогрецької думки ідея відповідності. Ми на Заході вважаємо, що якщо «істинно А, то Б істинним бути не може». Але ця точка зору має мало сенсу в таких культурах як індійська, де широко поширений філософський монізм, згідно з яким «всі були одно» і «протилежність великої істини також є великою істиною».

Але Захід довгий-час був еталоном для психологів Азії, Африки та Латинської Америки. Тому вони вважали, що якщо їх результати не відповідають західним теоріям, щось не в порядку з цими результатами, а не з теоріями. Як зазначає Г. Тріандіс, у багатьох з них навіть сформувався комплекс неповноцінності. Крім того, у багатьох культурах скромність є більшою чеснотою, ніж на Заході, тому «незахідні» психологи довго не говорили своїм американським колегам: "Ваша теорія якщо й не хибна, то не універсальна». Першими це наважилися сказати японці. А потім і в інших країнах дійшли висновку про необхідність створювати «місцеві» соціальні психології, «які прагнуть поглянути на групу очима, її, членів? і; враховують соціальний і культурний контекст - цінності, норми, систему вірувань, що характеризують конкретну етнічну спільність.

На Заході теж перейнялися новою ситуацією і стали набагато серйозніше ставитися до порівняльно-культурних досліджень. Були виділені основні завдання, що стоять перед порівняльно-культурною соціальною психологією. Найбільш очевидна з них - *перевірка універсальності (або валідності) існуючих соціально-психологічних теорій*. Цьому завданню Дж. Беррі дав назву «перенесення і перевірка», так як психологи прагнуть перенести свої гіпотези на інші етнічні групи, щоб перевірити, чи підтверджуються вони в багатьох, а бажано, у всіх культурних контекстах. Друге завдання, що стоїть перед порівняльно-культурною психологією, - вивчення психологічних змінних, які відсутні в західному - дуже «обмеженому - культурному досвіді. І

створення «місцевих» психологій є при вирішенні цього завдання необхідним етапом дослідницького процесу.

Передбачається, що лише вирішивши ці завдання, можна прийти до кінцевої мети - спробувати зібрати і інтегрувати результати і узагальнити їх у справді універсальної соціальної психології, валидної якщо не для всіх, то для широкого кола культур.

Але хоча дослідники універсалістського напрямку і вірять у можливість розкриття соціально-психологічних явищ, які характеризують *Homo sapiens* як вид, в даний час найбільш актуальною є перша зі згаданих завдань. Її дозвіл стикається з великою кількістю проблем і труднощів при буквальному перенесенні досліджень з однієї культури в іншу. Чи можливо взагалі валідні порівняльно-культурні дослідження?

На думку Г. Тріандіс, найкращі результати можуть бути досягнуті при використанні комплексного *etic - emic - etic* підходу, при якому використовуються «*etic* категорії і *emic* способи їх вимірювання. При цьому оригінальна система категорій повинна бути точно операціоналізувати в кожній культурі.

Як приклад можна привести проблеми, які необхідно вирішити при порівняльно-культурному дослідженні соціальної дистанції. У США поняття «соціальна дистанція» було введено в науковий обіг у 20-ті рр. Е. Богардуса, який, операціоналізуючи його, запитував піддослідних, погодилися б вони «одружитися», «мати як близького друга», «жити по сусідству», «разом працювати», «вигнати з країни» і т.п. представників ряду етнічних спільнот.

Не викликає сумнівів, що поняття «соціальна дистанція» - універсальний (*etic*) конструкт і має сенс у всіх культурах. Однак оригінальні запитання Богардуса були культурно-специфічними (*emic*) для США початку століття, і серйозну помилку припускають дослідники, що використовують їх в інший час і в інших культурах.

По-перше, існують значимі і навіть специфічні для культур групи, і індивід в різного ступеня ідентифікує себе з ними: в одних культурах він тісно пов'язаний з нуклеарною сім'єю, в інших - з племенем, в одних - найбільш значущою є група сусідів, а в інших - елітарний клуб. При дослідженні культурної дистанції в США та Греції Тріандіс враховував цю обставину. Тому в кожній культурі він виявив зв'язок індивіда з усіма можливими групами і

сконструював два різних, але еквівалентних між собою - стандартизованих для культури - набору питань. Іншими словами, лише частина питань була прямим перекладом з англійської мови на грецьку, а решта відбивали культурну специфіку. Наприклад, у Греції вимірювалася згода випробовуваних на включення представників етнічних спільнот в «парею» (компанію друзів), а в США - згоду бачити їх своїми приятелями в клубі.

По-друге, деякі форми контактів, які використовуються для вимірювання соціальної дистанції в одній культурі, не мають сенсу в іншій. В Індії для вимірювання соціальної дистанції може бути використано *emic* поняття «торкатися до моєї посуді». Так як у цій країні до цих пір збереглися ідеї «ритуального опоганення», індивід, згідний жити поруч із представником нижчої касты, може не погодитися, щоб той доторкався до його посуду. Але як не без іронії зазначає Тріандіс, абсолютно безглуздо було б з'ясувати відношення американця до того, що до його посуду доторкнеться турок.

Отже, для отримання надійних даних в порівняльно-культурному дослідженні, краще не переводити методики з одного мови на інший, а в кожній культурі шукати *emic* еквіваленти використовуваних категорій. Але на практиці соціальним психологам часто доводиться використовувати перекладені методики. Для цих випадків створені спеціальні - досить складні - техніки перекладу психологічних методик, наприклад метод подвійного перекладу з децентрованою, запропонований О.Вернером і Д.Кемпбеллом. Розробляючи свій метод, американські дослідники виходили з того, що існують різні способи для вираження однієї і тієї ж думки. Тому ретельна «підгонка» один до одного текстів двома мовами - зі зміною їх форми, але не змісту - може полегшити переклад, не створюючи складнощів при проведенні дослідження.

Наприклад, текст А, отриманий в результаті обов'язкового подвійного перекладу з однієї мови на іншу і назад, може мати значні розбіжності з вихідним текстом А. У цьому випадку дослідник повинен змінити («децентруватися») вихідний текст так, щоб він задовольняв цілям дослідження, але був ближче до А, ніж до А. Після цього він здійснює подвійний переклад децентрованого тексту А», в результаті отримуючи текст А, що має великі шанси опинитися ідентичним тексту А.

Неможливо перелічити всі моменти, що впливають на валідність і надійність результатів порівняльно-культурних досліджень. *По-перше*, слід враховувати найрізноманітніші міжкультурні відмінності. Наприклад, між представниками культур існує помітна різниця у використанні пропонованих варіантів відповідей: випробовувані можуть більшою чи меншою мірою віддавати перевагу крайнім варіантам відповідей типу «Я цілком згоден»; відповідати або тільки тоді, коли абсолютно впевнені у відповіді, або - на всі питання. У різних культурах відзначена і різна ймовірність використання, спотворюють реальність соціально бажаних відповідей. При цьому соціальна бажаність може виникати з бажання висловити ідеали своєї культури, догодити досліднику або владі.

Необхідно також пам'ятати, що в кожній культурі існують верстви населення, важко досяжні для дослідників. Наприклад, багаті і впливові люди, як правило, недоступні в західних культурах, але, в традиційних культурах саме вони є основним об'єктом вивчення, так як візит дослідника навіть підвищує їхній статус. Американські вчені скаржаться на труднощі проведення досліджень в школах, так як їх адміністрація побоюється результатів, які можуть виявитися антирекламою для навчального закладу. А у російських дослідників при роботі в школі не виникає настільки серйозних труднощів.

По-друге, на збір даних та їх інтерпретацію впливають механізми міжгрупового сприйняття. Особливо небезпечно, якщо в роботах етнопсихологів проявляються тенденції *етноцентризму*, коли стандарти своєї культури використовуються в якості універсальних. Як зазначають Дж.Беррі і його колеги, етноцентризм в - порівняльно-культурних дослідженнях; можна виявити досить часто і на різних рівнях: 1) при введенні в нібито універсальні методичні категорії, специфічних для своєї культури 2) при виборі предмета дослідження без урахування особливостей однієї з досліджуваних культур. Наприклад, на Заході, як правило, вивчається зміст комунікації, тоді як для східних культур не менш важливий контекст, в якому вона протікає, 3) у формулюванні теорій і концепцій, так як ідеї соціальних психологів і використовуваними ними поняття обумовлені культурою. Незважаючи на складнощі, з якими стикаються вчені при порівнянні психологічних явищ у різних народів, в даний час в усьому світі

спостерігається справжній бум із обстежень, які є соціально-психологічною проекцією на культурне розмаїття людства. Далі ми торкнемося лише окремих аспектів з досить великої галузі соціальної етнопсихології, основну увагу приділивши системам комунікації та соціальним регуляторам людської поведінки.

Залежність комунікації від культурного контексту

І в науковій, і в художній літературі можна зустріти безліч прикладів того, наскільки істотні міжкультурні варіації систем *комунікації*, тобто обміну інформацією між людьми, і як ці відмінності заважають розуміти один одного. У цьому виявляється специфіка саме людської комунікації, оскільки:

«Комунікативний вплив як результат обміну інформацією можливий лише тоді, коли людина, спрямовує інформацію (комунікатор), і людина, що приймає її (реципієнт), мають *єдиною або подібною системою кодифікації і декодифікації*. На повсякденній мові це правило виражається в словах: « всі повинні, говорити на одній мові ».

Більше того, в процесі комунікації представників різних культур нерозуміння може виникнути навіть у тому випадку, коли вони говорять однією мовою, так як «розуміння тексту передбачає не тільки знання мови, але також і знання світу». Необізнаність в реаліях культури може привести до повного нерозуміння тексту при знанні окремих слів. Наприклад, герої роману А. Макина, які говорили по-французьки, але знали тільки російські села, так уявляли собі село Нейісюр-Сен під Парижем: «При слові «Нейі» перед нами відразу виникало село з колод хатами, стадом і півнем», і село це було населено колгоспниками.

Крім того, щоб уникнути нерозуміння, люди повинні не тільки говорити на одній мові, а й розуміти «мовчазну мову» один одного, оскільки крім *вербальної комунікації*, при якій використовується природна звукова мова - існує і *невербальна комунікація* на основі немовних знакових систем. Найчастіше невербальна комунікація супроводжує мову, але вона може бути і автономною, тобто фактично замінити текст.

Іншими словами, мова є лише частиною єдиного процесу комунікації, і в реальному житті вербальна і невербальна комунікація тісно взаємопов'язані. Єдина різниця між ними в тому, що люди не замислюються про свою невербальну поведінку так

само часто і настільки ж усвідомлено, як при тих словах, які використовують. Але це зовсім не означає, що невербальна поведінка, яка здатна розставляти певні акценти на переданій інформації, виявляти або приховувати емоційний стан мовця, менш важливо в процесі комунікації, ніж поведінка вербальна.

Вимовлені слова і супроводжуюча їх невербальна поведінка можуть і суперечити одна одній. Висловлюючи ідею словами, індивід здатний в той же час невербальними засобами висловлювати прямо протилежне.

Між культурами існують значні відмінності в тому, як використовуються засоби комунікації в міжособистісному спілкуванні. Представники індивідуалістичних західних культур більше уваги звертають на *зміст* повідомлення, на те, *що* сказано, а не на те - *як*; їх комунікація в слабкому ступені залежить від контексту. Для таких культур, званих низькоконтекстними, характерний когнітивний стиль обміну інформацією, при якому значні вимоги пред'являються до швидкості мови, точності використання понять і логічності висловлювань комунікатора. Щоб виділитися всередині групи і «блищати в суспільстві», представники подібних культур прагнуть розвивати свої мовні навички.

Зміст комунікації високо цінується в американській культурі. Більшість американців у повсякденному спілкуванні використовують «*smalltalk*» («коротка розмова»): вони задають один одному питання типу: «Як справи?», «Прекрасний день, чи не так?», - і зовсім не чекають на них відповіді. У дискусіях американці воліють висловлюватися ясно і чітко і прагнуть в першу чергу висунути основний аргумент, щоб викликати в опонентів бажання почути іншу інформацію.

У висококонтекстних культурах при передачі інформації люди схильні більшою мірою звертати увагу на *контекст* повідомлення, на те, з ким і за якої ситуації відбувається спілкування. Ця особливість проявляється в доданні особливої значущості формі повідомлення, до того *як*, а не тому, *що* сказано.

Висока залежність комунікації від контексту, характерна для багатьох східних культур, проявляється в розпливчастості і неконкретності мови, достатку некатегорічних форм висловлювання, слів типу «може бути», «мабуть» і т.п. Так, японцям дотримуватися ввічливості і зберігати гармонію

міжособистісних відносин допомагає сам склад рідної мови, в якому дієслово стоїть в кінці фрази: хто говорить, що побачив реакцію на свої перші слова, має можливість пом'якшити фразу або навіть повністю змінити її первісний зміст. Японець намагається говорити так, щоб уникнути слова «ні», натомість він використовує м'які обороти-заперечення:

«Я чудово розумію ваше йде від серця пропозицію, але, на жаль, я займаю інше становище, ніж ви, і це не дозволяє мені розглянути проблему в потрібному світлі, однак я обов'язково подумаю над пропозицією і розгляну її з усією ретельністю, на яку здатний».

У ділових взаєминах японці зазвичай ведуть розмову «навкруги», довго міркуючи про все, тільки не про основний предмет дискусії. Ця стратегія дозволяє їм краще дізнатися про наміри партнерів, щоб або підстроїтись до них, або протистояти, не впустивши при цьому гідності протилежної сторони.

Аналізуючи особливості російської мови, ми виявимо дуже багато ознак того, що і російська культура є висококонтекстною. Лінгвісти відзначають, що: «у російській значно багатшими, ніж у багатьох інших, поле невизначеності.... На місці одного розряду невизначених займенників є три – займенники *на-то*, *-небудь* і *де-не* -(якщо не чотири, враховуючи якийсь, хтось). А розпливчасті форми висловлювання - «нескінченні *чомусь*, *щось*, *повинно бути* і *ін.*, як правило, опускаються при перекладі, скажімо, Чехова на європейські мови».

Як тут не згадати і найпоширеніше в даний час в російській мові слово-бур'ян *як би*, яке, на наш погляд, не випадково пишним цвітом розквітло на полі лінгвістичної невизначеності саме в ситуації соціальної нестабільності, характерної для сучасної російської дійсності. Росія дійсно *як би* відмовилася від спадщини минулого і *як би* буде *як би* нове суспільство.

Для колективістичних культур характерна і більша, ніж для індивідуалістичних, диференціація емоційних категорій, що відбивається на стилі міжособистісних стосунків. Увага до контексту повідомлень проявляється в багатстві мовних засобів для вираження емоцій, у прагненні передавати всі відтінки виникають між людьми почуттів і всі коливання у відносинах між ними. Так, в японській мові є набагато більше термінів для міжособистісних емоцій, наприклад симпатії, ніж в англійській. Японці мають безліч

слів для різних типів посмішок та сміху, розрізняючи їх як по звуках, так і за функціями (усмішка, за якою криється печаль, пихата невизначена посмішка, «соціальна посмішка», яка зображується для дотримання благопристойності, професійна усмішка, задоволена усмішка людини у віці і т.п.).

Втім, висококонтекстні культури можуть істотно відрізнитися за виявлені емоції в мові. Якщо для японської культури нормою є стриманість при обміні інформації; то «Російська культура відносить вербальне вираження емоцій до однієї з основних функцій людської мови». При цьому російська мова, як і японська, має виключно багатий репертуар лексичних та граматичних виразів для розмежування емоцій і надання особливого забарвлення міжособистісним відносинам.

Особливою якістю російської бесіди задушевність, пов'язував з ним особливості російського словотворення, неперекладне на інші мови: безліч «задушевних слів» (заповітний, ненаглядний, рідний, душа-людина і т, п.) і слів зі зменшено-пестливими суфіксами (голубчику, серденько, зазнобушка, светик мій, миленький, гарненький. Сучасні дослідники показниками високої емоційності російської мови вважають також його багатство «активними» емоційними дієсловами (тужити, сумувати, засмучуватися, хандрити, жахатися, соромитися, милуватися, обурюватися, тужити і т.д.), найбільше розмаїття похідних форм російських імен і багато інше.

Вежбицкая висловлює припущення, що вибір забарвлених в певні емоційні тони слів, у тому числі і варіантів імен, в сучасній російській мові «може більшою мірою залежати від миттєвого настрою мовця і від особливого ставлення, яке він хоче висловити саме в цей момент, ніж від якихось постійних жорстких угод». Іншими словами, залежність комунікації від контексту проявляється в російській культурі не тільки у відкритості, але й в спонтанності прояви емоцій.

Втім, у традиційній російській культурі ХІХ - початку ХХ століття варіантність називання людини певним ім'ям набагато більш чітко залежала від часу і місця контакту, соціального статусу співрозмовника і його віку. Так, під час свят і на громадських сходах уникали «вуличних» прізвиськ, які були майже у кожного дорослого. До заможних і шановних односельців набагато частіше, ніж до ровні, зверталися по імені - по батькові. Спілкуючись з

підлітками, використовували полуімя - Машка, Ванька, а отримання повного імені - Марія, Іван - «було важливим показником визнання переходу в повноліття.

Сучасна японська культура, що служить зразком високої залежності від контексту, зберегла більше традиційних, стереотипних елементів поведінки, в тому числі і вербального, ніж російська. Вербальна комунікація японців і в наші дні більше залежить не від миттєвої ситуації, а від відносного статусу мовців, наприклад від підлеглого становища одного і переваги іншого:

«Не далі як півстоліття тому в японській мові вживали шістнадцять слів для позначення « ви » і « ти ». На сьогоднішній день зберігається до десятка форм особистого займенника другої особи однини при зверненні до дітей, учням, слугам. Є дев'ять слів для позначення поняття «батько», одинадцять - «дружина», сім - «син», дев'ять - «дочка», сім - «чоловік». Правила вживання всіх цих та ряду інших слів кореняться в соціальному оточенні і пов'язані з засадами.

Чим більше в культурі простежується залежність комунікації від ситуації, тим більша увага в ній приділяється невербальній поведінці - міміці, жестах, дотиків, контакту очей, просторово-часової організації спілкування і т.п. Наприклад, у Японії, з одного боку, мовчання не розглядається як вакуум спілкування і навіть оцінюється як прояв сили і мужності, а з іншого боку, «органом мови» для японця є погляд, а очі кажуть в тій же мірі, що і мова. Саме зустрівши погляд іншої людини, японець розуміє рух його душі і може на ходу перебудувати свою вербальну поведінку.

Мабуть, і в цьому російська культура має схожість з японською. Так, Е.Еріксон приписував російським особливу виразність очей, їх використання «як емоційного рецептора, як жадібного загарбника і як органу взаємної душевної капітуляції».

Але на цьому схожість закінчується. В Японії не прийнято дивитися прямо в очі один одному: жінки не дивляться в очі чоловікам, а чоловіки - жінкам, японський оратор дивиться зазвичай кудись убік, а підлеглий, вислуховуючи догану начальника, опускає очі і посміхається. Так як в японській культурі контакт очей не є обов'язковим атрибутом комунікації, жителям цієї країни часом важко витримати «навантаження чужого погляду». Іншими словами, японська культура - одна з найменш «глазючих».

Російська ж культура - «глазеющая», принаймні в порівнянні з англосаксонськими культурами. Порівнюючи США і Англію, Е.Холл зазначає, що американці дивляться в очі лише в тому випадку, коли хочуть переконатися, що партнер по спілкуванню їх правильно зрозумів. А для англійців контакт очей більш звичний: їм доводиться дивитися на співрозмовника, який моргає, щоб показати, що слухає. Але викладачі лінгвокраїнознавства попереджають російських учнів, що в Англії вважається непристойним настільки пильно дивитися в очі, як це прийнято - і навіть заохочується - в Росії.

Відображення «російського» звичаю дивитися прямо в очі Е.Еріксон виявив і в літературних творах. Дійсно, герої класичної російської літератури в довірчій бесіді, розкриваючись перед співрозмовником, не відривають один від одного погляду. Тим самим, письменники не просто відзначають звичай дивитися в очі, а підкреслюють нерозривний зв'язок теплоти і відвертості у відносинах з контактом очей.

У романі Л.М.Толстого «Анна Кареніна» Доллі, бажаючи викликати на відвертість Кареніна, каже, *дивлячись йому в очі*. Але співрозмовник, якого вона вважає холодною бездушною людиною, спочатку відповідає, *не дивлячись на неї*, потім *майже закривши очі*, і нарешті, *не дивлячись їй в очі*. І тільки зважившись на відвертість, Каренін каже, *прямо глянувши в добрий схвильований, погляд Доллі*, саме тоді, коли Каренін *глянув в обличчя*, Доллі стало його шкода. І після цього очі Кареніна ще *дивилися прямо на неї*. Але це були *мутні очі*: короткий момент щирості закінчився для Олексія Олександровича, він *знову став холодний, як і при початку розмови*.

Контакт очей - лише один з елементів невербальної поведінки, заснованої на оптико-кінетичній системі знаків (або кинесики). У цю систему входить все багатство експресивної поведінки людини - міміка, жести, поза, хода. Саме на прикладі деяких видів експресивної поведінки ми розглянемо основну проблему, що постає перед дослідниками невербальної поведінки в цілому - проблему ступеня її універсальності і обумовленості культурою, а значить, можливостей взаєморозуміння при комунікації представників різних народів.

Експресивна поведінка і культура

Відповідно до теорії еволюції Ч. Дарвіна, міміка - рух особи, що виражає емоції, - є вродженою, незалежною від раси чи культури і не розрізняються у людських істот у всьому світі. Проте в першій половині ХХ століття багато провідних культурантропологів, включаючи М. Мід, виявили численні свідчення того, що у представників різних культур існують значні відмінності в експресивній поведінці, в тому числі і в міміці. На їхню думку, виявлені відмінності означають, що міміка - це мова, якою, як і будь-яким іншим, людина оволодіває в процесі соціалізації. Тільки завдяки тому, що японців з дитинства вчать не засмучувати своїми переживаннями оточуючих, вони, відчуваючи глибоке горе від смерті близьких, повідомляють про це з посмішкою.

Але в 60-і рр. П. Екманом і У. Фрізенном була проведена ціла серія експериментів, що виявили інваріантність міміки в різних культурах і, що одержали назву «досліджень універсальності». Так, в одному з експериментів випробовувані з п'яти країн (Аргентини, Бразилії, США, Чилі та Японії) повинні були визначити, який із шести емоцій - гнівом, смутком, огидою, страхом, радістю чи подивом - охоплені люди на показаних їм фотографіях. Так як був виявлений високий рівень порозуміння представників усіх культур в упізнанні шести емоцій, вчені зробили висновок про відсутність культурної специфіки міміки. Правда, дослідження проводилося в індустріальних і в значній мірі американізованих культурах. Тому залишалася висока ймовірність того, що сенс експресивних висловів на обличчях людей, сфотографованих в США, впізнавати в інших країнах завдяки знайомству з американськими кінофільмами, телевізійними програмами і журналами.

Але коли подібне дослідження було проведене на Новій Гвінеї, випробовувані - члени двох, що не мають писемності племен - продемонстрували результати, порівняні з раніше отриманими даними, лише іноді змішуючи страх і подив. Більше того, для збільшення надійності результатів дослідники зробили ще один крок, пред'явивши студентам із США, які ніколи раніше не бачили членів племен з Нової Гвінеї, їхні фотографії, що відобразили на обличчях все ті ж емоції. І нові результати виявилися аналогічними попереднім: випробовувані впізнали всі

емоції, випробовуючи деякі труднощі лише при розмежуванні страху і подиву.

Екман і Фрізен спробували відповісти ще на одне питання: чи однаковим чином в реальному житті відбиваються на обличчях людей ті емоції, які вони пізнають на фотографіях. У дослідженні, проведеному в США і Японії, випробуванням показували певні емоції, фільми і записували - без їх відома - реакцію на відео. І в цьому випадку підтвердилася гіпотеза про універсальність експресивних виразів обличчя - перегляд одних і тих же епізодів супроводжувався в американців і японців однією і тією ж мімікою.

Надалі дослідження, що повторюють і розвивають роботи Екмана і фрази, проводилися в інших країнах, іншими дослідниками, і всі вони підтвердили їх основні висновки. Хоча і були виявлені деякі міжкультурні варіації в міміці, в даний час універсальність відображення базисних емоцій в експресивних виразах обличчя загально визнана. Більше того, у дослідженні, проведеному одночасно в десяти країнах, було виявлено, що по міміці представників чужих культур дуже добре орієнтуються не тільки «чисті», але і змішані емоції.

Але якщо в питанні про універсальність людської міміки праві Дарвін і сучасні психологи, то як же бути з численними даними культурантропологів про суттєві відмінності у прояві емоцій у представників різних культур?

По-перше, не викликає сумнівів, що існують елементи міміки, використання яких несе на собі явний відбиток культури. Так, в Америці миготіння двома очима зазвичай означає згоду або схвалення, і американська дитина пізнає його значення, спостерігаючи за батьками та іншими людьми. А азіатська дитина блимати не навчається - у багатьох східних культурах підморгування вважається поганою звичкою і може образити людину.

По-друге, не тільки психолог, а й спостережлива людина, що взаємодіє з представниками різних народів, бачить міжкультурні варіації в частоті та інтенсивності відображення тих чи інших емоцій на їхніх обличчях.

Іншими словами, в кожній культурі передаються з покоління в покоління правила, регулюючи експресивні вирази обличчя і розпорядчі, які - універсальні за своєю суттю – які емоції дозволено

в певних ситуаціях показувати, а які - ховати. Екман і Фрізен назвали їх *культурно зумовленими правилами «показу» емоцій*.

Так, дуже суворі правила «показу», а точніше, «приховування», маскуванія емоцій існують в японській культурі. Практично всі спостерігачі відзначають, що у жителів країни висхідного сонця, «як правило, спокійний, безтурботний вираз обличчя, незалежно від внутрішніх емоцій », які вони прагнуть приховувати, ховаючи під маскою.

Ця особливість японської культури відбилася і на результатах порівняльно-культурного дослідження, проведеного Ек-Маном і Фрізенем. Як вже зазначалося, при перегляді викликає стрес фільм на самоті на обличчях американців і японців виражалися однакові емоції. Але дивлячись фільм в присутності експериментатора, американські випробовувані демонстрували ті ж емоції відрази, страху, смутку чи гніву, тоді як у японців негативні емоції стали відбиватися на обличчі рідше і замінювалися посмішкою.

Іншими словами, навіть присутності експериментатора виявилось достатнім для того, щоб у японських випробовуваних активізувалися культурно-специфічні правила «показу» емоцій і проявилися відмінності від американців, для низькоконтекстної культури, характерні не настільки різкі зміни у поведінці - у тому числі і невербальному - залежно від особливостей ситуації. Слід також зазначити, що на поведінку японців, які надають величезне значення статусу взаємодіючих з ними людей, не могло не вплинути та обставина, що при демонстрації фільму був присутній «старший високостатусний експериментатор».

В останні роки соціальні психологи звернули особливу увагу на міжкультурні відмінності правил «показу» емоцій в різних ситуаціях. У дослідженні, проведеному в Угорщині, Польщі та США, випробовувані повинні були оцінити, наскільки доречною була б демонстрація емоцій у присутності членів своєї групи, наприклад близьких друзів або родичів, і в присутності членів чужої групи, наприклад в громадському місці, при спілкуванні з випадковими знайомими. На думку поляків і угорців, «серед своїх» доречні позитивні емоції, а негативні демонструвати не слід. «Показ» негативних емоцій більш доречний «серед чужих». Іншими словами, випробовувані зі Східної Європи виявили прагнення не засмучувати поганим настроєм членів своєї групи і мало турбувались про чужих. Якщо судити за цими результатами,

польська і угорська культури більш колективістичні, ніж американська. Американські випробовувані порахували більш прийнятними прояви гніву, огиди або страху перед родичами або друзями, а не перед сторонніми, у присутності яких індивід в США повинен завжди демонструвати оптимізм і радість життя.

Ще одним видом експресивної поведінки людини є *жести* або виразні рухи рук. У повсякденній свідомості існує переконання, що з їх допомогою - «на пальцях» - представники різних культур, навіть не знаючи мови один одного, можуть порозумітися між собою. Дійсно, іноземці про багато можуть домовитися з місцевими жителями за допомогою жестів, що імітують дії: зображають куріння сигарети, запалювання сірника і т.п. Але навіть у цьому випадку жести можуть бути зрозумілі не скрізь, так як припускають знайомство з тим чи іншим предметом. Кулак з відведеним вказівним пальцем, призначений для показу пістолета, не дасть основи для впізнання в первісній культурі, незнайомою зі стрілецькою зброєю.

За останні десятиліття з'явилася велика кількість робіт, що описують і систематизують жести. У результаті стає все більш очевидним, що більшість жестів культурно-специфічні, і не тільки не сприяють міжкультурній комунікації, а ускладнюють її. Існує безліч історій як потрапили в скрутне становище мандрівники, які використовували звичні для них жести, які, як виявилось, в інших країнах мають зовсім інше значення. Г. Тріандіс наводить приклад, як американський президент Р. Ніксон, не бажаючи того, образив бразильців: він склав у кільце великий і вказівний пальці, тобто використовував жест, що означає «окей» в США, але непристойний в Бразилії. Однакові по техніці виконання жести можуть по-різному інтерпретуватися навіть в різних районах однієї країни. Так, регіональні відмінності в значенні кивання і похитування головою з боку в бік як згоди або незгоди відзначені в Греції та Туреччині.

При підготовці індивідів до взаємодії в инокультурному середовищі психологи зазвичай рекомендують щоб уникнути непорозумінь, використовувати жести як можна менше. Цієї ж точки зору дотримуються і фахівці з лінгвострановедення, вважаючи, що на першому етапі вивчення іноземної мови учням слід виключити невербальні засоби своєї національної культури, так як вивчити і правильно вживати систему жестів складніше, ніж вивчити мову. Поступово вони повинні бути ознайомлені з

найбільш характерними жестами культури мови, що вивчається, але немає ніякої необхідності прагнути до активізації всіх жестів, в ряді випадків «те, що у носія мови здається звичайним, у представника іншої країни стає недоречним».

Різні типи жестів в різній мірі пов'язані з культурою. *Адаптери*, (чухання носа, покусування губ) допомагають нашому тілу адаптуватися до навколишнього оточення, але з часом можуть і втратити цю функцію. Хоча вони слабо використовуються при міжособистісному спілкуванні, саме культура визначає, які з них пристойно чи непристойно використовуються в тій чи іншій ситуації. Іншими словами, правилам їх використання індивід навчається в процесі соціалізації.

Ілюстратори безпосередньо пов'язані зі змістом промови, візуально підкреслюють або ілюструють те, що слова намагаються висловити символічно. Відмінності між культурами складаються в частоті і правила використання певних жестів. Деякі культури заохочують своїх членів до експресії в жестах (у жестикуляції) під час вербальної комунікації. До них відносяться єврейська і італійська культури, але манера жестикуляції в кожній-з них має свій національний колорит. В інших культурах індивідів з дитинства привчають бути стриманими при використанні жестів як ілюстраторів мови: в Японії вважається помірність і стриманість у рухах, жести японців ледь вловимі.

Всі культури виробили жести-символи, що мають власне когнітивне значення, тобто здатні самостійно передавати повідомлення, хоча вони часто і супроводжують мовою. Саме одним з культурно-специфічних символічних жестів так невдало скористався американський президент Ніксон в Бразилії. До речі кажучи, значення складених кільцем великого і вказівного пальців надзвичайно різноманітне: у США це символ того, що все чудово, на півдні Франції - «погано, нуль», в Японії - «дай мені трохи грошей», а в деяких регіонах Європи, як і в Бразилії, - дуже непристойний жест.

Отже, між символічними жестами в різних культурах існують дуже значні відмінності. Дослідники прийшли до висновку, що вони тим складніше для розуміння в чужій культурі, чим більше дистанція між формою жесту і референтом (тим, що повинно бути зображено). *«Натякають жест рукою « йди до мене »*, мабуть, буде зрозумілий повсюдно, хоча в різних культурах він не

абсолютно ідентичний: росіяни звертають долоню до себе і розгойдують кисть вперед і назад, а японці витягують руку вперед долонею вниз і зігнутими пальцями роблять рух в свою сторону. Але «*договірний*» російський жест «на великий палець» («на ять») - піднятий вгору великий палець стиснутої в кулак руки - може і не бути ідентифікований в іншій культурі як символ схвалення або захоплення.

У проведеному в Голландії дослідженні студенти не тільки визначили значення більшості «натякають» жестів, використаних китайцями і курдами, але й зазначили, що подібні жести представлені в їх власній культурі. Але деякі з «договірних» жестів не були правильно інтерпретовані жодним з випробуваних.

В тій чи іншій мірі обумовлені культурою та інші елементи експресивної поведінки людини, наприклад поза. Наприклад, «в Америці рух з випрямленим тілом символізує силу, агресивність і довіру». Коли ж американці бачать «згорблену постать, то можуть «прочитати» втрату статусу, гідності та рангу». А в Японії люди, «випрямляючи поперек», вважаються зарозумілими.

На жаль, ми не маємо можливості описати міжкультурні відмінності в усіх системах невербальної поведінки, що використовуються в людській комунікації. До теперішнього часу найбільш вивченою - крім перерахованих - виявилася просторово-тимчасова організація спілкування (проксеміка). Менше уваги приділяється в етнопсихології іншим системам невербальної поведінки: різноманітним дотикам, заснованим на тактильній системі знаків, паралингвистичним добавкам до мови, наприклад інтонації і гучності голосу, культури запахів і т.п., хоча відмінності і в цих областях аж ніяк не сприяють ефективному обміну інформацією між представниками різних культур і народів.

Великий інтерес представляє всебічне вивчення особливостей комунікації в складних, багатокomпонентних звичаях і ритуалах. З цієї точки зору досить детально у світовій науці проаналізовано похоронні ритуали у традиційних суспільствах. Давно встановлено, що стереотипизовані елементи вербального (крики, плачі, співи) і невербального (міміка, сльози, жести) поведінки їх учасників не є стихійним, вираженням індивідуальних емоцій, а носять публічний і соціальний характер. Так, насамперед соціальним явищем постає виття по небіжчику в російському селі. Спостерігачі відзначали навіть використання голосінь для передачі інформації, абсолютно

не пов'язаної з обрядом похорону: виття по покійнику служило приводом для того, щоб «рознести « при народі » своїх недругів». Особливо часто користувалися цим «молоді баби, що зазнають дійсні або уявні образи в сім'ї від чоловіка, свекрухи та ін».

Міжкультурні відмінності в каузальній атрибуції

У соціальній психології спілкування розглядається не тільки як обмін інформацією, але і як сприйняття або пізнання людьми один одного, "Не маючи можливості в рамках даного підручника докладно проаналізувати міжкультурні відмінності у всіх процесах соціальної перцепції, зупинимося на атрибутивних процесах, що становлять її основний зміст.

Коли говорять про атрибутивні процеси, перш за все мають на увазі *каузальну атрибуцію* - приписування причин поведінки. Результатів діяльності при сприйнятті людьми один одного. Дослідники вже досить давно зіткнулися зі значимістю факторів відмінності каузальної атрибуції в різних народів і в різних культурах, наприклад, було виявлено, що білі громадяни США сприймають людей більш відповідальними за свою поведінку, ніж вихідці з Центральної Америки. У цих результатах немає нічого несподіваного, адже, як цілком справедливо зазначає Д. Майерс, соціалізація у західній (індивідуалістичній) культурі сприяє тому, що «діти, в міру свого дорослішання, стають все більш схильні інтерпретувати поведінку з точки зору особистісних якостей іншого».

Для підтвердження цього він наводить приклад з життя свого сина-першокласника:

«Він склав пропозицію з слів « ворота », « рукав », «зачепити», «Том», « за » таким чином: « Ворота зачепили Тома за рукав ». Учитель, застосовуючи теоретичні положення західної культури в програмі навчання, назвав його неправильним. «Правильно» було б показати, що причина цієї ситуації у самому Томі: «Том зачепився своїм рукавом за ворота».

Так як в усьому світі проводяться численні емпіричні дослідження, до теперішнього часу накопичилося доволі багато даних про вплив культури на каузальну атрибуцію. Найчастіше для виявлення міжкультурних відмінностей використовується модель атрибуції досягнень Б. Вайнера, згідно з якою для передбачення або пояснення результатів досягнень індивіди використовують чотири

чинники - складність завдання, здібності, зусилля і везіння розрізняються між « собою з точки зору «локусу (зовнішнього або внутрішнього), стабільності / нестабільності і контрольованості / неконтрольованості.

Сам творець моделі брав участь у проведенні порівняльно-культурного дослідження атрибуції досягнень в США та Чилі. Були отримані дані, які свідчать, що чилійці сприймають зовнішні причини більш зовнішніми, стабільні причини менш стабільними, а контрольовані причини менш контрольованими, ніж американці. Однак основний висновок Вайнера полягає у визнанні схожості сприйняття каузального світу в двох культурах. На його думку, атрибуції успіху і невдачі варіюють в культурах, але можуть бути порівняні з точки зору локусу, стабільності і контрольованості. Тому хоча американський бізнесмен сприймає невдачі в справах як результат тимчасової кризи на біржі, а індійський селянин пояснює поганий урожай несподіваною посухою, в основі цих атрибуцій лежать одні і ті ж фактори: обидві причини екстернальних, нестабільні, неконтрольовані.

Модель Вайнера використовувалася і багатонаціональним колективом психологів при проведенні порівняльно-культурних досліджень в Індії, Японії, ПАР, США та Югославії. Було виявлено, що представники всіх обстежених груп приписували свої успіхи в першу чергу зусиллям (внутрішній) і лише потім здібностям, везінню, труднощам завдання. А невдачі в усіх країнах пояснювалися насамперед неоліком зусиль.

Але між групами виявилися і відмінності в атрибуції досягнень. Особливо значними вони виявилися у представників двох східних культур - японської та індійської. Так, японці приписували невдачі, внутрішні причини, а успіхам - зовнішні частіше, ніж члени інших етносів. Автори пояснюють це особливостями соціалізації в японській культурі: вихованням честі, почуття обов'язку перед сім'єю. А індійці виявилися найменш інтернальними при атрибуції невдачі і найбільш інтернальними при атрибуції успіху. На думку авторів, це - відображення відсталості індійської кастової системи.

Але якщо Т. Чандлер з колегами спробували зіставити отримані результати з особливостями досліджуваних культур, то більшість досліджень міжкультурних відмінностей у каузальній атрибуції носить описовий характер і обмежується констатацією

відмінностей між групами .- Однак для розуміння справжніх причин подібних відмінностей і їх конкретних проявів необхідно знайомство з ціннісними орієнтаціями, системами виховання дітей і т.п. в досліджуваних культурах, тобто з широким культурологічним і етнологічним матеріалом. Отже, необхідно проводити міждисциплінарні дослідження за участю культурологів, етнологів і лінгвістів.

Необхідно також вийти за рамки вайнеровської моделі та інтегрувати отримані до теперішнього часу численні дані в єдину теорію, тим більше, що отримав розвиток ще один підхід до вивчення атрибуції - дослідження, відмінностей в *пояснювальному стилі* (оптимістичному або песимістичному) не тільки у різних людей, але і в різних культурах. Правда, автори даної концепції як і «користувачі» вайнеровської моделі вивчають лише особливі феномени - патерни на успіх і невдачу, розділяючи причини подій на зовнішні, внутрішні, стабільні, нестабільні, глобальні, специфічні.

Слід мати на увазі й те, що порівняння різних культур може виявитися невалідним через нерелевантність в них чотирьох факторів - здібностей, зусиль, труднощів завдання і везіння. Дійсно, якщо який-небудь фактор не є значимим в одній з культур, припустимо, везіння в Індії, то дані про те, що індійці не продемонстрували відмінностей у поясненні везінням успіху і невдачі, не будуть мати жодного сенсу.

Втім, переважна більшість дослідників не сумнівається, що причина є універсальною категорією основного семантичного інвентарю будь-якої культури, але в різних культурах ми стикаємося з різними тлумаченнями причинності. А британський психолог М. Бонд, проаналізувавши проведені в різних країнах дослідження, прийшов до висновку, що члени різних культур можуть здійснювати осмислений процес каузальної атрибуції, коли їх про це просять.

Якщо погодитися з цим, то вихідним повинне стати інше питання - як часто відбувається приписування причин в тій чи іншій культурі. На це питання соціальні психологи поки не дали чіткої відповіді, хоча дані суміжних наук, наприклад аналіз мов, дозволяють висунути деякі гіпотези. Видається цілком ймовірним, що частіше за представників багатьох інших народів використовують каузальні атрибуції англійці, у мові яких- «у

порівнянні з усіма мовами світу» лінгвісти виявили підкреслений акцент на каузальних відносинах і підвищена увага до різних стратегій взаємодії між людьми.

Втім, можна погодитися з тим, що в цілому люди «набагато рідше займаються спонтанним поясненням причин, ніж вважають дослідники атрибуції». Частково це пов'язано з переоцінкою значення атрибуцій в житті людей психологами, які самі інтенсивно цікавляться причинами поведінки, а спілкуються в основному зі студентами, які поділяють цей інтерес.

Друге питання, що встає перед дослідниками міжкультурних відмінностей у каузальних атрибуціях - які їх типи **частіше** використовуються представниками тієї чи іншої культури. **Приклади** досліджень подібного роду ми вже наводили. Можна висловити, припущення, що представники індивідуалістичних культур більшою мірою, ніж представники культур колективістичних, схильні фундаментальної помилки атрибуції, тобто тенденції спостерігача переоцінювати вплив особистісних диспозицій і недооцінювати вплив ситуації на поведінку людей. Пепітон, посилаючись на дані про переважання ситуативних атрибуцій девіантної поведінки в Індії, навіть висловив сумнів в універсальності фундаментальної помилки атрибуції.

Що стосується типу обставинних атрибуцій, то представники колективістичних культур, на поведінку яких більший вплив надають групові норми, як обставинних частіше використовують соціальні (глобальні), а не індивідуальні (специфічні) атрибуції. Наприклад, при порівнянні атрибуцій, що використовуються американськими та китайськими студентами, яким не задавалося списку можливих причин поведінки персонажів ситуацій, не було виявлено відмінностей у частоті використання особистісних (внутрішніх) і обставинних (зовнішніх) атрибуцій. Але більш глибокий аналіз виявив значні відмінності між китайцями та американцями: як більш ймовірних причин поведінки китайці частіше вказували соціальні. Обставини, наприклад борг перед суспільством, а американці - індивідуальні обставини, наприклад їх сприятливий збіг.

Між колективістическим і індивідуалістичним культурами існують відмінності й у тому, яким іншим людям приписується; відповідальність за ті чи інші результати діяльності. У роботі в'єтнамської дослідниці Ву Тхі Фіонг, виконаної в Росії під

керівництвом В. С. Агеєва, було виявлено, що при оцінці поведінки персонажів проєктивних ситуацій в'єтнамці приписували більшу, ніж російські випробовувані, ступінь причетності до успіху, і велику відповідальність за негативні наслідки третім особам - друзям основних учасників подій. Агеєв пояснює це тим, що для в'єтнамської культури характерна більша, ніж для російської чи європейської, відповідальність один за одного членів первинних колективів, «велика залежність рішень і вчинків людини від соціального оточення, від думки значущих інших».

На жаль, особливості каузальної атрибуції, виявлені в цьому дослідженні у російських піддослідних, проінтерпретовані не були. В цілому є дуже мало емпіричних даних про специфіку протікання атрибутивних процесів у росіян. Можна лише висловити деякі припущення на підставі даних лінгвістики, тому що не викликає сумнівів, що різні мови сприяють різним типам атрибуції.

Так, «російська грамати́ка рясніє конструкціями, в яких дійсний світ постає як протиставлений людським бажанням і вольовим устремлінням чи як, по крайній мірі, незалежний від них». Наприклад, широко поширені негативні пропозиції - конструкції з давальним відмінком суб'єкта (мені не віриться, мені хочеться, мені пам'ятається) і безособові конструкції (його вбило блискавкою, його лихоманило). Росіяни дуже часто використовують їх, розповідаючи про події та маючи на увазі, що «таємничі і незрозумілі події відбуваються поза нами зовсім не з тієї причини, що хтось робить щось, а події, що відбуваються всередині нас, настають зовсім не тому, що ми цього хочемо ». Негативність характерна для російської лексики, що можна виявити в дієсловах типу *вдалося, встигнути, неуспеть, вийшло, вийшло, пощастило, пощастило* і багатьох інших, «значення яких зводиться до того, що подія відбулася з людиною як би сама собою.

Навіть ці нечисленні дані дозволяють висловити припущення про те, що російські частіше, ніж представники багатьох європейських народів, наприклад англійці, свої і чужі досягнення приписують обставинам, або відповідно до термінології Вайнера, - везінню (зовнішньої, неконтрольованої і нестабільної причини).

Перед дослідниками постає і проблема співвідношення культурних і соціально-економічних детермінант атрибуції у членів різних етнічних груп. У зв'язку з цим інтерес представляє робота Х.Марина, який вивчав пояснення причин запізнь громадянами

США та Чилі. З'ясувалося, що чилійці вважають, що бути пунктуальним важко, і важливу роль при цьому відіграє везіння, тобто воліють зовнішні і нестабільні причини. А жителі США пояснюють пунктуальність внутрішніми причинами. Автору було б легко проінтерпретувати результати відповідно до концепції розрізнення культур з орієнтації у часі, відповідно до якої країни Латинської Америки - суспільство, орієнтоване на сьогодні, а США - на майбутнє. Тому житель Північної Америки, на відміну від жителя Південної «ніколи не ставить під сумнів те, що час слід планувати, а майбутні події вибудовувати за розкладом». А в чилійській, як і в інших іспаномовних культурах, навіть мова сприяє зовнішнім атрибутам, адже «замість того щоб сказати: «Я запізнився», іспанська ідіома дозволяє сказати: «Годинник з'явився причиною мого запізнення».

Але Марин, не заперечуючи можливого впливу базисних ціннісних орієнтацій, основну увагу звертає на соціально-економічні причини відмінностей в атрибутіях громадян двох країн: в Чилі не всі мають годинники, погано працює громадський транспорт і т.п.

Вивчення міжкультурних відмінностей у атрибутивному процесі має велике практичне значення, так як в сучасному світі безліч людей вступає у взаємодію з представниками інших культур, етнічних спільнот, держав. У процесі спілкування дуже часто вони не розуміють причин поведінки один одного і роблять помилкові атрибуції. Щоб домогтися ефективної взаємодії членів різних груп, використовується безліч психологічних методів, в тому числі і атрибутивний тренінг, сприяючий більшій точності очікувань індивіда про поведінку члена іншої культури.

Регулятивна функція культури

У другій половині ХХ століття ні в кого не викликає сумніву, що основним чинником, що лежить в основі міжетнічних відмінностей психіки, є культура, навіть якщо враховувати багатозначність цього поняття. Але культура не тільки багатоаспектна, але й багатофункціональна. Серед безлічі виконуваних нею функцій однієї з найважливіших є регулятивна *функція* в тій чи іншій мірі визначає поведінку людей. Ми не випадково зробили застереження про різну міру регуляції поведінки культурою: існують значні міжкультурні та

міжособистісні розходження в ступені індивідуалізації поведінки, співвідношення його реактивних і активних компонентів. Крім того, як цілком справедливо зазначає Ю.М.Лотман, «для суспільства існують зовсім не всі вчинки індивіда, а лише ті, яким в даній системі культури приписується деяке суспільне значення».

Іншими словами, *роблячи вплив* на соціальну поведінку, культура *визначає* лише поведінку, яка А.Г.АСМО – називає *соціотипічною поведінкою особистості*. Це та поведінка, що, висловлюючи типові програми даної культури і регулюючи поведінку в стандартних для даної спільності ситуаціях, звільняємо індивіда від прийняття індивідуальних рішень. Так як «соціотипічна поведінка пригнана до певного способу життя, воно дає збій тоді, коли людина стикається з нестандартною ситуацією, зокрема потрапляє в іншу культуру».

Що ж це за типові програми культури, які є регуляторами людської поведінки? На наш погляд, всі регулятори соціотипічної поведінки можна об'єднати поняттям «традиція». Використовуючи його, ми виходимо з того, що в останні десятиліття в світовій науці все виразніше простежується тенденція розуміти під традицією більш широко, ніж раніше, коло явищ і процесів. Так, в даний час трактування змісту традиції розширилася за рахунок включення в неї стійких для культури (стереотипних) форм поведінки, тобто звичаїв, тоді як раніше існувала тенденція відносити категорії «традиція» і «звичай» до різних сфер життя: традицію - до духовної сфери життя суспільства, а звичай - до сфери спостережуваної поведінки. Відповідно в етнопсихології традиції вивчалися та передаються з покоління в покоління особливості ставлення людини до світу - цінності, інтереси, переконання, моральні норми, які є базою для його рішень і дій. А як звичаїв - стійкі форми або стереотипи поведінки.

Ми не будемо входити в тонкощі розмежування термінів «культура» і «традиція». Серед багатьох, часто виключають одна одну концепції, нам ближче та, яка розглядає традиції як поняття більш вузьке порівняно з поняттям культури, як «центральному зоні культури», її незмінний за своєю суттю, хоча і здатний до значних зовнішніх змін, стрижень. Нам видається правомірною також точка зору О.А. Осинове, згідно з якою між трьома поняттями існує «певна співвіднесеність по вертикалі: поняття «культура» виступає як більш загальне по відношенню до традиції, а традиція, в свою

чергу, як більш загальна, та стосовно до звичаїв. «Традиція кожної культури має цілісний характер і являє собою складну систему взаємопов'язаних між собою» елементів - звичаїв, цінностей, норм, ідеалів, переконань, які є регуляторами поведінки людини. Доступніше для етнологічного та етнопсихологічного вивчення вироблені культурою моделі доведення - *звичаї*, безпосередньо проявляються в поведінці її окремих членів. І навіть не всі звичаї, а ті з них, які лише зовні «оформляють» загальнолюдські інваріантні моделі поведінки.

Методологічні принципи та методи етнопсихології

Методологічні принципи етнопсихології

Етнічна психологія, як й інші психологічні галузі, дотримується методологічних принципів, прийняті у загальній психології:

- єдності психіки та діяльності;
- детермінізму;
- відображення;
- конкретно-історичного;
- системного;
- особистісного підходу.

Але в етнопсихології як окремій науковій галузі існують і власні методологічні принципи.

Зокрема, В. Хрущ пропонує принципи, яких потрібно дотримуватися при зіставленні різних націй.

1. Принцип обґрунтованості та достовірності

Національно-психологічні особливості повинні порівнюватись на основі чітко обґрунтованих показників у рамках своєрідності того класу психологічних феноменів, які становлять зміст і структуру певної діяльності. Тобто критерії дослідження повинні бути чітко обґрунтованими.

2. Принцип порівняння та зіставлення значимих величин

Порівнюватись і зіставлятись повинні істотні, значимі величини національної психології, які визначають специфіку функціонування останньої.

3. Принцип історично-гносеологічного підходу

Порівняння та зіставлення мають вестися на основі врахування умов, у яких, з одного боку, формувались національно-психологічні феномени, а з іншого — проводились дослідження.

4. Принцип соціального підходу

Сутність національно-психологічних особливостей певної групи потрібно аналізувати також з урахуванням її соціального статусу. Адже вивчення цих особливостей не є самоціллю. Воно необхідне для аналізу діяльності представників конкретних спільностей, виховної роботи з ними, оптимізації їхніх стосунків з іншими етнічними групами.

Основні методи етнопсихології

Загальна характеристика двох основних стратегій етнопсихологічних досліджень

В етнопсихології умовно виділяють два основних типи досліджень.

Кроскультурні дослідження, котрі полягають у тому, що підбирається будь-яка психологічна методика, адекватна поставленим завданням, і за її допомогою проводяться дослідження двох або кількох груп, утворених представниками певних етнічних спільнот. Отже, специфіка кроскультурного етнопсихологічного дослідження полягає в тому, що дослідження проводяться паралельно в кількох групах піддослідних, що належать до різних культур. Результати, отримані в різних групах, порівнюються та аналізуються. Акцент, залежно від орієнтації дослідника, ставиться або на пошук відмінностей у результатах вибірки, або на підкресленні схожості якихось суттєвих моментів.

Останнім часом стає очевиднішою недоцільність жорсткого протиставлення двох орієнтацій — або на пошуки відмінностей, або на пошуки схожості. Стає актуальною необхідність комплементарних досліджень і цілісного аналізу як загальних моментів, так і відмінних.

Слід зазначити, що у кроскультурних дослідженнях, попри їх простоту, доступність і легкість застосування, існує цілий ряд серйозних проблем. Наприклад, перед дослідниками постійно постає питання про валідність методик. Справа в тому, що кожна конкретна методика створюється в певній країні та спрямовується на піддослідних даної культури. Отже, постає запитання: наскільки можливе її використання в інших країнах.

Ця проблема знайшла, зокрема, одне зі своїх розв'язань у створенні так званих “вільних від культури тестів”, що мало особливе значення для дослідження інтелектуальних здібностей. Але ця задача виявилась складнішою, ніж уявлялося спочатку. Так,

дослідники зіткнулись з тим, що навіть ставлення до процедури експерименту в різних етнічних групах не однакове.

Наприклад, В. Портеус, який створив тест-лабіринт для вивчення інтелектуальних здібностей, був впевнений, що його невербальний (тобто неопосередкований мовною діяльністю експериментатора) тест може вважатися вільним від впливу культури. Цей тест було запропоновано австралійським аборигенам, і тут з'ясувалося, що вони просто не в змозі виконати інструкцію. Адже вони звикли, що рішення приймається тільки після колективного обговорення, тому вони, по-перше, відмовились приступати до виконання завдань без попереднього з'ясування думки старійшин племені. По-друге, вони не могли погодитися з тим, що сам експериментатор, якого вони урочисто проголосили почесним членом їхньої общини, відмовляється брати участь в обговоренні завдань тесту та допомагати їм.

Очевидно, що такі казуси і дали підставу Ф. Гудинафу, автору відомого тесту “Намалюй людину” (що також належав до розряду “вільних від культури”) у 1950 р. стверджувати, що спроби створення “вільних від культури” методів приречені на невдачу. Ця позиція, котру підтримало багато дослідників, привела до того, що в останнє десятиріччя акцент у кроскультурних дослідженнях переміщується з кількісних показників на глибинний та різнобічний аналіз результатів.

Окрім зазначеної проблеми, перед психологами, які займались порівняльними міжетнічними дослідженнями, постають й інші питання. Наприклад, чи зможе дослідник об'єктивно та неупереджено порівнювати особливості своєї культури та “чужої”, чи він має право вивчати тільки ті етнічні групи, до яких сам не належить. Перед ученими також завжди постає проблема комунікації. Наприклад, якщо дослідник приїхав вивчати чужу для нього культуру, то чи можна стверджувати, що він та його піддослідні будуть правильно розуміти одне одного і що зроблені ним висновки не будуть результатом помилок, які виникають при спілкуванні представників різних культур. Ці та інші проблеми постають щораз перед психологами, що займаються кроскультурними дослідженнями.

Дослідження етнопсихології певних груп

Отже, другий напрям, що може бути виділений в етнопсихології, не планує проведення міжкультурних досліджень. Об'єктом дослідження він вважає етнічну свідомість і самосвідомість, ставлення певного етносу до інших етнічних груп, специфіку автостереотипів і гетеростереотипів, етнічних установок тощо. Реалізація цього напрямку вимагає або створення спеціальних оригінальних методів дослідження, або модифікації вже існуючих у психології методів дослідження свідомості та поведінки, які можна було б застосувати до вивчення специфічного об'єкта.

Найопрацьованішою сферою досліджень етнічної свідомості в цьому напрямку є сфера етнічних стереотипів, що досить широко представлена як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі.

Природний експеримент в етнопсихології

Природний експеримент в етнопсихології вперше був запропонований американським психологом Р. Лап'єром. У 1934 р. він подорожував Америкою з молодим подружжям китайців. (Нагадаємо, що на той час до китайців у США було негативне ставлення). За час подорожі вони зупинились у 67 готелях і пообідали в 184 ресторанах. Їм лише один раз відмовили у прийомі.

Через шість місяців, що минули з часу їхньої подорожі, Р. Лап'єр розіслав 250 листів власникам тих самих готелів і ресторанів з єдиним питанням: як вони поставляться до того, що представники китайського етносу будуть їхніми відвідувачами? Р. Лап'єр отримав 92 % негативних відповідей. Таким чином, було зафіксовано невідповідність реальних дій та словесних (вербальних) відповідей. Цей результат у подальшому отримав назву "Парадокс Лап'єра" і започаткував широку дискусію про співвідношення поведінки та вербальних установок.

Природний експеримент Р. Лап'єра став прототипом цілої серії схожих досліджень. Причому, якщо в експерименті Р. Лап'єра негативне вербальне ставлення вступало в суперечність з позитивними щодо представників іншої етнічної групи, то в інших дослідженнях спостерігалось зворотне співвідношення. Але важливим у цих дослідженнях був сам факт того, що невідповідність існувала, і з цього було зроблено певний висновок: *якщо метою дослідження є прогнозування будь-яких особистісних дій або вчинків, то ці дії та вчинки потрібно вивчати безпосередньо, а не покладатись на словесні заяви про наміри.*

Таким чином, було створено основу для впровадження природного експерименту в практику.

У подальшому було розроблено кілька основних методик дослідження ставлення до певної етнічної групи.

Так, для вивчення ставлення до тієї чи іншої групи використовують техніку, запропоновану Р. Бохнером. В один і той самий день у “Рекламі” з’являються дві аналогічні об’яви: “Молода сім’я без дітей зніме невеличку квартиру...” Об’яви відрізняються тільки вказаною у них національністю подружжя. Даються два номери телефону, за яким помічники експериментатора фіксують кількість дзвінків за цими об’явами. Чим більше буде дзвінків на якусь конкретну об’яву, тим, як вважає автор, краще буде ставлення до зазначеної в об’яві етнічної групи.

За рубежом досить поширений “Метод загублених речей”. У її первинному вигляді методика полягала в розкиданні в публічних місцях великої кількості начебто загублених листів, заклеєних конвертів із написаною адресою та вказаним адресатом. Перехожий постає перед вибором: або відправити листа, або проігнорувати його існування, або знищити. Той вибір, який зробить перехожий, що знайшов листа, є індикатором того, як він ставиться до персони, котрій адресовано листа. Зрозуміло, що відправка листа свідчить про позитивне ставлення. І відповідно, чим більше листів буде отримано за вказаною адресою, тим позитивнішим буде ставлення до певного етносу. Зазначимо що листи підписувалися таким чином, щоб відразу, дивлячись на ім’я та прізвище адресата, можна було здогадатися про його етнічну належність.

Лабораторний експеримент в етнопсихології

Дослідження етнічних стереотипів методом “підбору рис” і “вільного описування”

Майже одночасно з аналізом етнічних взаємовідносин за допомогою природного експерименту почалось лабораторне вивчення етнічних стереотипів. Першим таким дослідженням вважається експеримент, проведений у США в 1933 р. В. Катцем і Д. Брейлі. Попередньо дослідниками було складено список характеристик особистості. Піддослідним (студентам Принстонського університету) пропонувалося вибрати з 84 рис особистості, що зафіксовані в списку, такі, які, з їхньої точки зору,

найхарактерніші для кожної з десяти національних груп: американців, англійців, китайців, німців, євреїв, італійців та ін.

Сукупність рис, що вибиралась піддослідними для характеристики того або іншого етносу і становила, з точки зору авторів методики, існуючий в американському суспільстві стереотипний образ певної національної групи.

Варіант методики, що запропонували В. Катц і Д. Брейлі, у своїй первинній формі вже майже не застосовується. Він трансформувався у створення “вільних портретів”, тобто в самостійне довільне формулювання респондентами набору типових характеристик будь-якої етнічної групи. Кількість якостей, що повинен назвати піддослідний, залежно від мети експерименту, може бути або обмеженим (наприклад, трьома чи десятьма), або довільним і необмеженим.

Існує також варіант методики, коли експериментатор в інструкції підкреслює можливість вживання у вільному описуванні не тільки рис характеру та ознак, характерних, з точки зору респондента, для певної етнічної групи особливостей поведінки, мови, зовнішнього вигляду, одягу, кухні тощо. Інформація, отримана за допомогою такої техніки, дає можливість скласти цілісний та різнобічний образ (стереотип) будь-якого етносу, що існує в будь-якого народу.

Метод інтерв'ю як засіб побудови моделі етнічних ситуацій

Метод інтерв'ю рідко використовується у психологічній практиці. Вільний характер подачі матеріалу, складність його подальшої обробки та інтерпретації викликають недовірливе, обережне ставлення до цього методу.

Цікавий підхід до методу інтерв'ю в етнопсихології був здійснений голландським ученим Томасом Ван Дейком. Згодом його апробував та адаптував вітчизняний психолог В. Петренко.

В. Петренко після апробації цього методу зазначив, що аналіз розповідей, зібраних під час інтерв'ю, дає досить багату інформацію про характеристики етнічної свідомості, особливо якщо в процедуру його проведення внести ряд змін, які дають можливість повніше використовувати цей метод.

По-перше, інтерв'ю має бути формалізованим (мати чітку схему), щоб розповіді респондентів можна було порівнювати.

По-друге, інтерв'ю має бути не про якийсь етнос взагалі, а про ситуації взаємодії з представниками конкретних етнічних груп.

Причому аналіз буде значно багатший, якщо побудувати його на порівняльному принципі, тобто не обмежуватись вивченням одного стереотипу. А дослідити ситуації взаємодії з представниками кількох етнічних груп, у тому числі з тою, до якої належать ті, у кого беруть інтерв'ю.

І нарешті, оскільки цей метод є специфічним, краще застосовувати його не ізольовано, а в комплексі із більш звичними психологічними методами дослідження.

Специфіка міжнаціональних стосунків людей

Люди не можуть існувати ізольовано. Нації на Землі, як відомо, живуть не відособлено, а по сусідству одна з іншою, часто навіть упереміж. Вони вступають в контакти, які спрямовані на співпрацю і взаємний обмін власними досягненнями. Міжнаціональні контакти можуть перетворюватися з конструктивних, позитивних, усім вигідних в деструктивні, негативні, сприяючі виникненню недовіри у взаєминах з боку одного з партнерів. На міждержавному рівні ці контакти регламентуються міжнародними угодами. Усередині однієї країни вони визначаються законодавством, моральними нормами, традиційними формами взаємодії з представниками інших етнічних спільностей.

Ефективною може стати та етнічна спільність і такі умови її взаємин з іншими етносами, при яких, виконуючи свої офіційні і неофіційні ролі, кожна людина може (і в цьому стимулюється іншими людьми) виявити усі свої унікальні властивості і здібності.

Контакти між націями є результатом певної конкуренції, тобто стосунків змагання за володіння ресурсами, необхідними для їх життєдіяльності і розвитку. Вона обумовлена політичними чинниками і обмеженістю коштів для життя людей. В процесі етнічної історії завжди виникають і формуються нові потреби і інтереси, для задоволення яких національні спільності вимушені шукати ресурси, створювати нові, або домагатися їх перерозподілу. Більше того, цей процес тісно взаємозв'язаний з прагненням до переваг в опануванні матеріальних і духовних ресурсів.

Якщо конкуренція виникає між націями, що мають свою державність, то вона регламентується міжнародним законодавством, укладеними угодами. Усередині окремих держав конкуренція створює умови змагання і боротьби, як між окремими

спільностями, так і регіональною і центральною владою. Визнаючи один одного конкурентами, нації удаються до таких видів протистояння, як конфлікт, суперництво, змагання. Серед них йде постійне суперництво за розвиток торгівлі, економіки, виробництва і збуту продукції, володіння і використання природних багатств. Кожна нація прагне захистити свої інтереси. Змагання є неминучою формою взаємин націй внаслідок того, що в суспільстві існує обмежена кількість матеріальних і інших ресурсів.

В ході міжнаціональної конкуренції можуть виникати протиріччя, тобто розбіжності між спільностями. І це природно, оскільки вони є динамічними системами, що розвиваються і змінюються, в процесі трансформації яких виникає дискомфорт із-за матеріальних і духовних відмінностей, можливостей і умов для задоволення своїх індивідуальних і соціальних потреб.

Міжнаціональні протиріччя можуть мати різний зміст. Найбільш складними і нерозв'язними є територіальні протиріччя. Ті з них, які носять політичний характер, наприклад, прагнення нації до політичних змін, включаючи найрадикальніші - створення незалежної держави, є деструктивним і дестабілізуючим соціальним чинником в суспільстві. Виникаючи на основі загострення цих протиріч міжнаціональні конфлікти набувають затяжної форми, мають тенденцію переростати в озброєне протистояння.

Протиріччя між національною більшістю і меншістю у межах держави вирішуються конституційним шляхом, законодавчим закріпленням прав, гарантій, обов'язків громадян. Вони в більшості своїй завершуються досягненням національної згоди, компромісу. Результатом чого являється створення культурної автономії, поява нової політичної, територіально-державної одиниці в державі. Успішність міжнаціональних стосунків залежить від території, яка може бути загальною або своєю лише для однієї з націй. Наприклад, в Дагестані проживають сорок народів і усі вони рахують територію своєї республіки загальною. З іншого боку, є нації, що вважають, що їх територія повинна належати тільки ним самим.

Велике значення має також тривалість взаємодії і співпраці народів, які можуть бути постійними, довготривалими або короткочасними. Наприклад, численні народи, багато століть проживають спільно на території України, виробили

взаємоприйнятні норми взаємин, підтримують атмосферу довіри і взаємної підтримки.

Нарешті, ефективність міжнаціональних стосунків залежить від їх цілей: частоти і глибини контактів; відносної рівності прав; чисельного співвідношення націй і етнічних груп; явних розрізняльних характеристик, до яких відносяться мова, психологія, релігія.

Міжнаціональні контакти можуть ускладнюватися через наявність відмінностей культурного характеру. Різниця як у вербальних, так і невербальних формах спілкування людей, що належать до різної культури, ведуть до невірному тлумачення почуттів, намірів, мотивів партнерів по спілкуванню. Культурно обумовлені відмінності не обмежуються тільки областю взаємодії, але поширюються на традиційні інтереси, цінності, норми, правила, стандарти стосунків, властиві представникам конкретних народів.

Міжнаціональні стосунки можуть реалізовуватися у формі контактів між конкретними представниками різних етнічних спільностей, тобто на міжособовому рівні, здатних робити як позитивний вплив, коли знижується ворожість, зменшується міра вираженості негативних сприйнять представників інших етнічних спільностей, зменшується внутрішня напруженість людини, так і негативна дія, внаслідок чого посилюються упередження і неприйняття до "чужих" людей, з'являються невротичні і психосоматичні розлади.

Розрізняють чотири можливі результати міжнаціональних контактів з представниками інших етнічних спільностей :

1. Людина не приймає з якихось певних міркувань свою культуру і орієнтується на інші етнічні цінності і стереотипи поведінки. Цей тип поведінки можна назвати конформним, а його носія в психології іменують "перебіжчиком". Він зустрічається дуже рідко, зазвичай тоді, коли людина конкретної національності з дитинства виховується в іншій етнічній спільності, а потім відмовляється повертатися до свого народу.

2. Людина не сприймає або відкидає чужу культуру, перебільшуючи значущість власною. Цей тип людей носить назву "націоналістів". І хоча в останньому відбивається певний негативний сенс, така поведінка є поширеною і закономірною, оскільки абсолютно очевидно, що інтереси своєї нації і її культура завжди прийнятніші.

3. Людина коливається між двох культур. Її прийнято називати "маргіналом". Такого роду тип поведінки і осіб досить часто зустрічається в місцях спільного компактного проживання багатьох національних спільностей. Іноді до таких людей відносяться як до дещо ненормальних, "неповноцінних". Насправді вони просто результат тривалого впливу декількох культур.

4. Людина як би синтезує в собі дві культури. Психологи називають цей тип людей "посередниками", якими вони і являються насправді, оскільки через тривале проживання в середовищі двох народів, кожен з них став для людини однаково рідним і знайомим.

5. Міжнаціональні стосунки можуть здійснюватися на міжгруповому рівні, тобто між етнічними спільностями в цілому, що зазвичай призводить до чотирьох видів наслідків :

- геноциду, тобто знищенню конкретної нації;
- асиміляція, коли одна національна спільність поступово переймає або примушується до прийняття звичаїв, традицій і так далі іншої домінуючої групи, аж до повного розчинення в ній;
- сегрегації, коли здійснюється роздільне існування груп;
- інтеграції, коли групи зберігають свою етнічну ідентичність, але об'єднуються в єдине ціле.

Міжнаціональні стосунки складні, завжди присутні зовнішні і внутрішні (психологічні) перешкоди і протиріччя, що виникають в процесі формування і розвитку етнічних зв'язків, контактів і спілкування між людьми. На міждержавному рівні (макрорівні) такого роду труднощі виникають найчастіше у зв'язку з протиріччями, що історично склалися, між народами - економічного, політичного, релігійного або культурного характеру. Значною мірою вони можуть бути також пов'язані з втратою незалежності, територіальній цілісності, відсутністю взаєморозуміння і довіри між людьми. На мікрорівні складні стосунки найчастіше пояснюються підозрілістю, мовними бар'єрами, штучно створеними перешкодами на шляху контактів і зв'язків, в обміні інформацією, досягненнями науки, культури, ігноруванням національних традицій, обрядів, звичаїв.

Внутрішні бар'єри на шляху міжнаціонального спілкування і взаємодії - це перешкоди психологічного характеру, що проявляються у формі невпевненості, страху, ворожості, підозрілості і так далі, які часто виникають в ході ділової, сімейно-

побутової і міжособової взаємодії людей. Оскільки труднощі міжнаціональних стосунків по своєму характеру мають як економічну, політичну, культурну, так і психологічну природу, то залежно від цього їх усунення або локалізація вимагають різного підходу.

На користь нації, представників її окремих етнічних спільностей і груп необхідно вчасно виявляти, прогнозувати і усувати виникаючі протиріччя і труднощі в їх взаєминах, досягати взаєморозуміння і згоди мирними засобами не доводячи справу до міжнаціональних конфліктів і воїн.

Міжетнічна напруженість, тобто стан неприязні, недовіри, взаємних претензій і незадоволення, виникає або може з'являтися періодично між будь-якими націями, що постійно або тимчасово контактують між собою. Вона залежить від суб'єктивних чинників:

- історії розвитку міжнаціональних стосунків, історичній пам'яті про характер взаємин народів на різних її етапах (часто вони приймають форми постійної міжетнічної напруженості);
- рівня економічного розвитку сторін, займаного представниками різних народів, положення в системі виробництва і власності (виробничої соціалізації, переважання представників певної національності в професійних і соціальних групах, домінування різних форм власності, рівня життя та ін.);
- структури культурного розвитку нації - переважання сільського або міського населення, рівня освіти і професійної кваліфікації.

Особливо слід виділити чинники, явища і процеси, що істотно впливають на формування і посилення міжетнічної напруженості.

Це в першу чергу відсутність в країні послідовної політики засудження і припинення проявів національного насильства. Наприклад, так було до розпаду СРСР, коли події в Сумгаїті, Фергані, Новому Узене і в Грузії не отримали достатнього засудження з боку правлячого керівництва.

В умовах посилювання соціально-економічних проблем і відносного зниження рівня життя населення багатьох регіонів нашої країни починає також випробовувати і проявляти в різних формах почуття національної ворожнечі по відношенню до тих національностей, які із їхньої точки зору живуть "краще за нас". Щоб уникнути напруженості і конфліктів кожна нація в процесі свого розвитку повинна удосконалювати свої стосунки з іншими етнічними спільностями, виробляти такі форми взаємодії і

спілкування, які полегшують спільне життя людей, їх інтеграцію і адаптацію в багатонаціональному середовищі. Ці стосунки в той же час піддаються управлінню і оптимізації. На основі останніх виробляються і реалізуються можливості передбачення і локалізація негативних наслідків і конфліктів, що виникають на ґрунті якихось несподівано виниклих протиріч між націями. Усе це призводить до інтенсифікації зв'язків між ними.

Адаптація до нових умов міжнаціональних стосунків вимагає в той же час відомої відмови від ряду традиційних представлень і норм, що є необхідною умовою ефективної спільної діяльності представників різних культур. Трансформація зовнішньої поведінки, пристосування її до норм і вимог іншої нації не означає повної відмови від традиційних цінностей, уявлень а лише сприяє ефективності спільного проживання і співпраці. Абсолютно очевидно, що напруженість в міжнаціональних стосунках - результат відмінностей між народами. Але вони не повинні виступати причиною міжнаціональних конфліктів. У міжособових стосунках між людьми різних національностей повинні домінувати передусім загальнолюдські норми спілкування і взаємодії, хоча і опосередковані специфічними звичками сприйняття, прийнятими в тій або іншій країні.

Основа для певного дискомфорту у взаєминах між представниками різних націй з'являється тоді, коли вони не розуміють або свідомо не хочуть зважати на національну специфіку поведінки, сприйняття людини людиною, національна своєрідність відношення людей до діяльності, тобто їх національну психологію.

Короткий словник термінів і понять

Авторитетність - здатність людини мати певну вагу серед людей, користуватися їх визнанням і пошаною.

Асоціація - з'єднання, зв'язок психічних явищ один з одним.

Атрибуція - приписування людиною причин і мотивів поведінки, особових якостей і характеристик іншим людям на основі буденного, життєвого аналізу їх дій і вчинків.

Аттракція - процес взаємного тяжіння людей один до одного, формування привабливості однієї людини для інших, механізм формування привязанностей, дружніх почуттів, симпатій і любові.

Вербальний (словесний) - термін, вживаний в психології для позначення форм знакового матеріалу, а також процесу операції з цим матеріалом.

Взаємини міжособові - суб'єктивні зв'язки і стосунки, існуючі між людьми в суспільстві.

Дія педагогічна - вплив педагога на свідомість, волю, емоції вихованця, на організацію його діяльності і спілкування на користь формування знань, умінь, навичок, певних якостей особи.

Групова динаміка - область соціально-психологічних досліджень, що вивчає закономірності поведінки, спілкування і взаємовпливу людей один на одного в малих групах.

Групова оцінка особи - соціально-психологічний метод, заснований на оцінках різноманітних якостей і поведінки конкретних людей, що даються особами, досить близько з ними знайомими.

Демократизація освіти - один з основних принципів державної політики в області освіти, що пронизує усі сторони шкільного життя, припускає ліквідацію монополії держави на освіту і перехід до суспільно-державної системи, в якій особа, суспільство і держава є повноправними партнерами; чітке розмежування повноважень між центральними, регіональними і місцевими органами управління, з максимальною передачею на місця управлінських функцій; муніципалізація освіти, тобто участь місцевої влади і місцевої громадськості як в управлінні освітою через відповідні муніципальні органи, так і безпосередньо в діяльності освітніх установ.

Депресія - стан душевного розладу, пригніченості, що характеризується знесиленням і зниженням активності.

Імпульсивність - особливість поведінки людини, що полягає в схильності діяти по першому спонуканню, під впливом зовнішніх обставин або емоцій.

Індивідуальність - своєрідне поєднання індивидних властивостей людини, що відрізняє його від інших людей.

Індивідуальний стиль діяльності - стійке поєднання особливостей виконання різних видів діяльності однією і тією ж людиною.

Інстинкт - природжена малозмінювана форма поведінки, що забезпечує пристосування організму до типових умов його життя.

Інтеграція групова - узгодженість, впорядкованість і стабільність системи внутрішньогрупових процесів.

Інтеграція - здатність швидко знаходити вірне рішення задачі і орієнтуватися в складних життєвих ситуаціях, а також передбачати хід події.

Інтерес - виборче, емоційно забарвлене відношення людини до дійсності, одна з характеристик особи.

Інтерференція - порушення нормального ходу одного процесу втручанням іншого.

Інтроверсія - зверненість свідомості людини до самого себе, його поглиненість власними проблемами і переживаннями, супроводжувана послабленням уваги до того, що відбувається навкруги.

Клімат соціально-психологічний - психологічний настрій в групі або колективі.

Комунікація - в соціальній психології передача інформації, повідомлень, відомостей між людьми може мати як двосторонній, так і односторонній характер.

Компенсація - здатність людини позбавлятися від переживань з приводу власних недоліків за рахунок посиленої роботи над собою і розвитку інших позитивних якостей.

Комплекс неповноцінності - складний стан людини, пов'язаний з недоліком будь-яких якостей (здібностей, знань, умінь і навичок) і супроводжуваний глибокими негативними емоційними переживаннями.

Конфлікт внутрішньоособовий - стан незадоволення людини якими-небудь обставинами його життя, пов'язане з наявністю тих, що суперечать один одному інтересів, прагнень і потреб.

Криза - стан душевного розладу, викликаний тривалим незадоволенням людини собою і своїми взаєминами з навколишнім світом.

Культура поведінки - вчинки і форми спілкування людей, засновані на принципах моральності, естетичного смаку і дотримання норм і правил людського гуртожитку.

Міжгрупові стосунки - суб'єктивне відношення різноманітних зв'язків, що виникають між соціальними групами, а також обумовлений ним спосіб взаємодії груп.

Міжособові стосунки - суб'єктивно переживаний зв'язок між людьми.

Міжнаціональне спілкування (на міжособовому рівні) – інтерсуб'єктивна взаємодія, в якій окремі особи виступають як представники великих соціальних груп, - етнічних спільностей.

Міміка - сукупність рухів частин лица людини, що виражають його стан або відношення до того, що він сприймає (представляє, обмірковує, пригадує і тому подібне).

Світогляд особи - система поглядів на природу, суспільство, інших людей і самого себе, яка склалася у людини і визначає його лінію поведінки, життєдіяльність.

Освітній ценз - певний рівень освіти, досягнення якої підтверджується відповідним документом.

Громадська психологія - сукупність групових, колективних, масових психічних явищ, станів і процесів, що відбуваються в суспільстві, утворюють складну єдність і що знаходять своє вираження в цілісному уявленні про певний взаємозв'язок соціально-психологічних феноменів.

Основні сторони культури особи - сукупність компонентів пізнавальної, комунікативної, моральної, естетичної, трудової і фізичної культури особи, на яку орієнтований зміст освіти.

Педагогічний діагноз - визначення характеру і об'єму труднощів в навчанні, а також здібностей учнів на основі даних про освоєння шкільних програм.

Переживання - відчуття, що супроводжується емоціями.

Розуміння - психологічний стан, що виражає собою правильність прийнятого рішення і супроводжуване почуттям упевненості в точності сприйняття або інтерпретації будь-якої події, явища, факту.

Вчинок - свідомо здійснена людиною керована волею дія, що виходить з певних переконань.

Професійна культура - високий рівень знань, умінь і навичок в певній області трудової діяльності.

Психологічна сумісність людей - здатність людей знаходити взаєморозуміння, налагоджувати ділові і особисті контакти, співробітничати один з одним.

Релаксація - розслаблення.

Рефлексія - здатність свідомості людини зосередитися на самому собі.

Рішучість - готовність вдатися до практичних дій, намір зробити певний вчинок, що сформувався.

Самовизначення особи - усвідомлення людиною свого місця в житті, в суспільстві.

Самовизначення особи - самостійний вибір людиною свого життєвого шляху, цілей, цінностей, моральних норм, майбутньої професії і умов життя.

Самооцінка - оцінка людиною власних якостей, достоїнств і недоліків.

Самореалізація особи - якнайповніше виявлення особою своїх індивідуальних і професійних можливостей.

Саморегуляція - процес управління людиною власними психологічними станами.

Симпатія - почуття емоційної схильності до людини, підвищений інтерес і потяг до нього.

Сумісність - здатність людей працювати разом, успішно вирішувати завдання, що вимагають від них узгодженості дій і хорошого взаєморозуміння.

Сумісність групова - один з компонентів групової згуртованості.

Згода групова - спільність картини світу у людей, об'єднаних в соціальну групу.

Співпереживання - переживання людиною тих же самих почуттів і емоцій, які характерні для людей, що знаходяться поряд з ним.

Суперництво - прагнення людини до змагання з іншими людьми, бажання взяти верх над ними, перемогти, перевершити.

Соціальне оточення - макро- і мікросередовище, з яким прямо або опосередковано взаємодіє індивід.

Соціальний стереотип - спрощене, таке, що схематизувало, характерне для сфери буденної свідомості уявлення про який-небудь соціальний об'єкт.

Соціограма - спеціальний графік, малюнок, діаграма, що зображують цілісну картину взаємин, взаємних і односторонніх виборів і відхилень, очікуваних виборів і відхилень, зроблених в ході дослідження, проведеного за допомогою соціометричної методики.

Соціометрична методика - спосіб дослідження емоційно-безпосередніх стосунків усередині малої групи.

Спеціальна психологія - розділ психології, що вивчає психологічні стани.

Статус - поняття, що означає положення людини в системі міжособових стосунків і міру його психологічного впливу на членів групи.

Стиль спілкування - індивідуальна стабільна форма комунікативної поведінки людини, що проявляється в будь-яких умовах взаємодії, - в ділових і особистих стосунках, в стилі керівництва і т. д.

Сугестія - навіювання.

Тривожність - властивість людини приходити в стан підвищеного занепокоєння, випробовувати страх і тривогу в специфічних соціальних ситуаціях.

Труднощі спілкування - комунікативні і психологічні бар'єри, що виникають в процесі різних видів спілкування.

Переконаність - упевненість людини у своїй правоті, що підтверджується відповідними аргументами і фактами.

Рівень домагань особи - прагнення до досягнення цілей тієї міри складності, на яку людина вважає себе здатним.

Фрустрація - важке переживання людиною своєї невдачі, що супроводжується почуттям безвихідності, крахи надій в досягненні певної бажаної мети.

Цінності соціальні - громадська значущість матеріальних об'єктів, соціально-політичних і духовних утворень для людини, колективу, соціальної групи, суспільства в цілому.

Ціннісні орієнтації - суб'єктивне, індивідуальне віддзеркалення в психіці і свідомості людини соціальних цінностей суспільства і природи на цьому історичному етапі.

Егоцентризм - зосередженість свідомості і уваги людини виключно на самому собі, що супроводжується ігноруванням того, що відбувається навкруги.

Ейфорія - стан надмірної веселості, зазвичай не викликаний будь-якими об'єктивними обставинами.

Екстраверсія - зверненість свідомості і уваги людини в основному на те, що відбувається навколо нього (протилежна інтроверсії).

Мова (мови) навчання і виховання - рідна мова тих, що навчаються (вихованців) або інша мова у рамках можливостей, що надаються.

Список використаних джерел

1. *Абульханова-Славская К. А.* Деятельность и психология личности. — М., 1980.
2. *Абхазский узел.* — М., 1994.
3. *Агабаев А. В.* Советский Туркменистан. — М., 1989.
4. *Агеев В. С.* Психология межгрупповых отношений. — М., 1983.
5. *Айдаров А. Г.* Становление новых праздников и традиций. — Алма-Ата. — 1967.
6. *Акишина А. А., Кано Х.* Жесты и мимика в русской речи: Лингвострановедческий словарь. — М., 1991.
7. *Акопов Г. В.* Психолого-педагогическая характеристика группового сознания первичного коллектива: Автореф. дисс. канд. психол. наук. — Л., 1991.
8. *Актуальные проблемы психологии и педагогики в Казахстане.* — Алма-Ата, 1990.
9. *Актуальные проблемы этнической психологии.* — Тверь, 1992.
10. *Андреева Г. М.* Социальная психология. — М., 1980.
11. *Анциупов А. Я., Шипилов А. И.* Конфликтология. — М., 1999.
12. *Арутюнян С. М.* Нация и ее психический склад. — Краснодар, 1966.
13. *Арутюнян Ю. В., Дробижеева Л. М.* Многообразие культурной жизни народов СССР. — М., 1987.
14. *Арутюнян Ю. В., Дробижеева Л. М., Сусоколов А. А.* Этносоциология. — М., 1999.
15. *Асмолов А. Г.* О месте установки в структуре деятельности: Автореферат дисс. канд. психолог, наук. — М., 1976.
16. *Афанасьев В. Ф.* Этнопедагогика нерусских народов Сибири и Дальнего Востока. — Якутск, 1979.
17. *Баграмов Э. А.* К вопросу о научном содержании понятия «национальный характер». — М., 1973.
18. *Баграмов Э. А.* Национальный вопрос и буржуазная идеология. — М., 1966.
19. *Бадмаев П. А.* Мудрость в русском народе. — Петроград, 1917.
20. *Бадмаева З.* Национально-психологические особенности калмыков: дис.... канд. психол. наук. — М., 1997.
21. *Бердяев Н. А.* Душа России. — М., 1992.
22. *Бехтерев В. М.* Коллективная рефлексология. — Пг., 1921.
23. Библиотека для чтения, Т. 3. — СПб, 1837.
24. *Бодалев А. А.* Восприятие человека человеком. — Л., 1965.

25. *Бороноев А.О.* Нравственно-психологическое единство образа жизни советского народа. — Л., 1978.
26. *Бороноев А.О., Павленко В.Н.* Этническая психология. — Л., 1994.
27. *Бороноев А.О., Смирнов П.И.* Россия и русские: характер и судьбы страны. — Л., 1992.
28. *Бромлей Ю. В.* Этнос и этнография. — М., 1973.
29. *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. — М., 1981.
30. *Бромлей Ю.В.* Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов. — М., 1989.
31. *Будилова Е.А.* Социально-психологические проблемы русской науки. — М., 1983.
32. *Бурмистрова Т.Ю., Дмитриев С.А.* Дружбой сплоченные: культура межнационального общения в СССР.— М., 1986.
33. *Бутми Э.* Опыт политической психологии английского народа в XIX веке. — СПб, 1914.
34. *Вашутин М.* К возрождению славяно-русского самосознания. — Петроград, 1911.
35. *Вежбицкая А.* Язык. Культура. Познание. — М., 1997.
36. *Волков Г.Н.* Этнопедагогика чувашского народа. — Чебоксары, 1970.
37. Вопросы национальной психологии. — Черкесск, 1972.
38. Вопросы этнической психологии. — Нальчик, 1979.
39. *Воронов Н.Г.* Старые и молодые народы и наследственность.— М., 1888.
40. *Вундт В.* Психология народов. В 10 т. — СПб, 1902.
41. *Выготский Л.С.* К вопросу о плане научно-исследовательской работы по педологии национальных меньшинств // Педология.— 1929.—№3.
42. *Выготский Л.С.* Мышление и речь. — М., 1934.
43. *Выготский Л.С.* Развитие высших психических функций.—М., 1960.
44. *Выготский Л.С.* Собр. соч. В 6 т. — М., 1982.
45. *Гаджиев А.Х.* Методологические и прикладные проблемы марксистско-ленинской этнической психологии. — Махачкала, 1977.
46. *Гаджиев А.Х.* Проблемы марксистской этнической психологии. — Ростов-на-Дону. —1982.

47. *Гаджиев А.Х.* Социально-психологические проблемы марксистско-ленинской этнической психологии. — Махачкала, 1978.
48. *Гачев Г. Д.* Национальные образы мира. — М., 1988.
49. *Герцен А. И.* Собр. соч. В 30-ти томах. — М., 1959. — Т. 6.
50. *Гнатенко П.И.* Национальный характер: мифы и реальность. — Киев, 1984.
51. *Гнатенко П.И., Кострюкова Л.О.* Национальная психология: анализ проблемы и противоречий. — Киев, 1990.
52. *Головатенко А.И.* История России: спорные проблемы. — М., 1995.
53. *Горячева А.И., Макаров М.Г.* Общественная психология. — Л., 1979.
54. Гражданские движения в Латвии. — М., 1990.
55. Гражданские движения в Белоруссии. — М., 1990.
56. Гражданские движения в Кыргызстане, — М., 1991.
57. Гражданские движения в Литве. — Том 1, 2. — М., 1993.
58. Гражданские движения в Таджикистане. — М., 1990.
59. Гражданские движения в Узбекистане. — М., 1994.
60. *Грдзелидзе Р.К.* Межнациональное общение в развитом социалистическом обществе. — Тбилиси, 1979.
61. *Громыко М. М.* Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. — М., 1986.
62. *Губогло М.Н. Червонная СМ.* Крымскотатарское национальное движение. Т. 1,2. — М., 1992.
63. *Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период. — М., 1990.
64. *Гумилев Л.Н.* От Руси к России: очерки этнической истории. — М., 1992.
65. *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера земли. — М., 1995.
66. *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры. — М., 1984.
67. Дагестанский этнополитический ареал. — М., 1993.
68. *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. — М., 1991.
69. *Дашдамиров А.Ф.* К методологии исследования национально-психологических проблем // Советская этнография. — 1983. — №2.
70. *Дашдамиров А.Ф.* Нация и личность. — Баку, 1976.
71. *Деркач А.А., Крысько В.Г.* Национально-психологические предпосылки эффективности идейно-воспитательной работы в коллективе. — М., 1990.

72. *Джандильдин Н.Д.* Единство интернационального и национального в психологии советского народа. — Алма-Ата, 1989.
73. *Джандильдин Н.Д.* Природа национальной психологии. — Алма-Ата, 1971
74. *Диндзе В.Ф.* О национальном воспитании: опыт привлечения внимания к насущному вопросу. — СПб, 1913.
75. *Доржиева И.Е.* Народные традиции трудового воспитания у бурят. — Новосибирск, 1980.
76. *Дреев О.И.* Роль национальных обычаев и традиций в социальной регуляции поведения. — Л., 1982.
77. *Дробижева Л. М.* Этническое самосознание русских в современных условиях: идеология и практика // Советская этнография. — 1991.—№ 1.
78. *Дробижева Л. М., Аклаев А.Р, Коротеева В. В., Солдатова Г. У.* Демократизация и образы национализма в Российской Федерации. — М., 1996.
79. *Дробижева Л.М.* Актуальные задачи: союз с социальными психологами // Советская этнография.— 1983.— № 4.
80. *Дробижева Л.М.* Духовная общность народов СССР: историко-социологический очерк межнациональных отношений.— М., 1980.
81. *Дуброва Я.И.* История калмыцкого народа. — Элиста, 1968.
82. *Душков Б.А.* Проблема исторического развития этнической психологии. — М., 1979.
83. *Евретов Г.А.* Пределы здравого русского национализма — СПб, 1912.
84. *Елтбаев Н.Е.* Социализм и национальная психология. — Алма-Ата, 1978.
85. *Ерофеев Н. А.* Туманный Альбион. — М., 1982.
86. *Жуковская Н.Л.* Категории и символика традиционной культуры монголов. — М., 1988.
87. *Залюбовская Е.В.* Вопросы этнопсихологии в работе гида-переводчика. — М., 1990.
88. *Здравомыслов А. Г.* Фундаментальные проблемы социологии конфликта и динамика массового сознания // Социологические исследования. — 1993. — № 8.
89. *Здравомыслов А. Г.* Этнополитические процессы и динамика национального самосознания россиян // Социологические исследования. — 1996. — №12.

90. *Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография. — М., 1991.
91. *Зеленин Х.М.* Очерки русской мифологии. — Пг. 1916.
92. *Иванова М.Г.* Истоки удмуртского народа. — Ижевск, 1994.
93. Идентичность и конфликт в постсоветском государстве. — М., 1997.
94. *Измайлов А. Э.* Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. — М., 1991.
95. Интернациональное и национальное в социалистическом образе жизни советского народа. — М., 1985.
96. История ВКП (б). Краткий курс. — М., 1945.
97. История дипломатии. — М., 1941.
98. История и современность. — М., 1993.
99. *Кавелин К.Д.* Собр. соч. в 4-х томах. — СПб, 1899.
100. Казачество возрождается. Том 1,2,3.— М., 1994.
101. *Калтахчян С.Т.* Марксистско-ленинская теория наций и современность. — М., 1983.
102. *Каранашвили Г.В.* Этническое самосознание и традиции. — Тбилиси, 1984.
103. *Карлов В.В.* Этнокультурные процессы новейшего времени.— М., 1993.
104. *Карнеги Д.* Как завоевать друзей и оказывать влияние на них. — М., 1990.
105. *Карнышев А.Д.* Межэтническое взаимодействие в Бурятии: социальная психология, история, политика. — Улан-Удэ, 1997.
106. *Карнышев А.Д.* Социальная психология и образование.— Улан-Удэ, 1993.
107. *Касьянова К.* О русском национальном характере. — М., 1993.
108. *Ковалевский П.И.* Национальное воспитание и образование в России. — СПб, 1910.
109. *Козлов В. И.* О некоторых методологических проблемах изучения этнической психологии//Советская этнография. — 1983. — №2.
110. *Козлов В.И.* Динамика численности народов. — М., 1969.
111. *Кон И. С.* Социология личности. — М., 1967.
112. *Королев С.И.* Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов. — М., 1970.
113. *Костомаров Н.* Русские нравы. — 1995.
114. *Крживицкий Л.* Психологические расы: опыт психологии народов. — СПб, 1902.

115. *Крысько В.Г.* Влияние национально-психологических особенностей на боевую деятельность личного состава армий империалистических государств. — М., 1987.
116. *Крысько В.Г.* Национально-психологические особенности личного состава «сил самообороны» Японии. — М., 1986.
117. *Крысько В.Г.* Социальная психология: Учебник для вузов. — М., 2002.
118. *Крысько В.Г.* Социально-политическая и психологическая характеристика населения Китая. — М., 1982.
119. *Крысько В.Г., Деркач А.А., Саракуев Э.А.* Этнопсихология. Ч. 1-2. — М., 1992.
120. *Крысько В.Г., Саракуев Э.А.* Введение в этнопсихологию.— М., 1996.
121. *Кудрявцев Ф.А.* История бурят-монгольского народа. — М., 1940.
122. *Куликов И.Д.* Национально-психологические особенности личного состава армии АРЕ: Автореф. дисс. канд. психолог, наук. — М., 1988.
123. *Кцоева Г.У.* Этнические стереотипы в системе межличностных взаимоотношений: Автореф. дисс. канд. психол. наук.—М., 1985.
124. *Ладзин В.Р.* Психология туркменов. — Париж, 1987.
125. *Лебедева Л.М.* Социальная психология этнических миграций. — М., 1993.
126. *Лебедева Н. М.* Новая Русская диаспора: социально-психологический анализ.— М., 1997.
127. *Лебедева Н.М.* Введение в этническую и кросс-культурную психологию. — М., 1999.
128. *Лебон Г.* Психология народов и масс. — М., 1996.
129. *Левитов Н. Д.* Вопросы психологии характера. — М., 1956.
130. *Левкович В.П.* Методика изучения супружеских отношений в смешанных семьях. — М., 1993.
131. *Левкович В.П., Зуськова О.Е.* Методика диагностики супружеских отношений // Вопросы психологии. — 1987. — № 4.
132. *Левонтин Р.* Человеческая индивидуальность: наследственность и среда. — М., 1993.
133. *Ленин В. И.* Социализм и война. Полн. собр. соч. Т. 26.
134. *Леонтьев А. А.* Национальная психология и этнопсихология // Советская этнография. —1983. — № 2.
135. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975.

136. *Леонтьев К.Н.* Восток, Россия и славянство. — М., 1856.
137. *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии. — М., 1984.
138. *Лосский И.О.* Характер русского народа. В двух книгах. — Париж, 1957.
139. *Лотман Ю. М.* Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII — начало XIX века). — СПб, 1994.
140. *Луганский Н.И.* Влияние национально-психологических особенностей населения ФРГ на морально-боевые качества личного состава бундесвера: Автореф. дисс. канд. психолог, наук. — М, 1968.
141. *Лурия А.Р.* Об историческом развитии познавательных процессов. — М., 1974.
142. *Лурье С.* Метаморфозы традиционного сознания. — СПб, 1994.
143. *Лурье С.В.* Историческая этнология. — М., 1997.
144. Люди советского Азербайджана. — Париж, 1987.
145. *Макиенко В.М.* Образы русской речи. — М., 1986.
146. *Малинаускас К.* Национальная психология и ее место в духовной жизни социалистических наций. — М., 1975.
147. *Маматов М.М.* Психический склад нации и его особенности. — Ташкент, 1980.
148. *Марцинковская Т. Д.* Русская ментальность и ее отражение в науках о человеке. — М., 1994.
149. *Марцинковская Т.Д.* Национальное самосознание и его отражение в русской психологической науке (середина XIX — начало XX в.): Автореферат дисс. доктора психол. наук. — М., 1994.
150. *Мацейкив М.А.* Некоторые аспекты этнической психологии в наследии А.А. Потебни // Исторический путь психологии.—М., 1992.
151. *Метелица Л.М.* Единство интернационального и патриотического воспитания. — М., 1982.
152. *Милюков П.Н.* Очерки по истории русской культуры. — М., 1993.
153. Многонациональный коллектив: управление и руководство.— Фрунзе, 1986.
154. Молдаване. —Париж, 1989.
155. *Мосс М.* Общества. Обмен. Личность // Труды по социальной антропологии. — М., 1996.

156. *Муратов М.В.* Неизвестная Россия. — М., 1919.
157. *Мясищев В.Н.* Социальная психология и психология отношений // Проблемы общественной психологии. — М., 1965.
158. *Набиев ММ.* Национально-психологические особенности таджиков и специфика их проявления в этническом общении: Дисс. канд. психол. наук. — М., 1995.
159. *Надеждин Н.И.* Об этнографическом изучении народности русской (26 ноября 1846 г.) // Записки Русского Географического общества. Кн. 2. — СПб, 1847.
160. *Надирашвили Ш.М.* Понятие установки в общей и социальной психологии. — Тбилиси, 1974.
161. Национальная культура и общение. — М., 1977.
162. Национальное и интернациональное в современном мире.— Кишинев, 1981.
163. Национально-культурная специфика речевого общения.— М., 1977.
164. Национальные истории в советском и постсоветском государствах. — М., 1999.
165. Национальные отношения: Словарь. — М., 1997.
166. *Николайчук Г.П.* Психология нации и ее влияние на моральные силы многонациональной социалистической армии. — М., 1979.
167. *Новикова Л.И., Сиземская И.Н.* Русская философия истории.— М., 1997.
168. *Овсяников В.Н., Молостов Б.В.* Советская Россия. — М., 1989.
169. *Овсянко-Куликовский Н.Д.* Психология национальности. — М., 1922.
170. *Овчинников В.В.* Сакура и дуб. — М., 1989.
171. *Оконешникова А.П.* Межэтническое восприятие и понимание людьми друг друга: Автореф. дисс. докт. психол. наук. — М., 1989.
172. *Орлов А.В.* Процессы интернационализации советского образа жизни: этносоциальные системы. — Киев, 1966.
173. *Павленко В. Н., Таглин С. А.* Факторы этнопсихогенеза. — Харьков, 1993.
174. *Парыгин Б. Д.* Социальная психология как наука. — Л, 1967.
175. *Петренко В.Ф.* Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании. — М., 1983.
176. *Платонов О.А.* Русская цивилизация. — М., 1995.

177. *Платонов Ю.П., Почебут Л.Г.* Этническая социальная психология. — СПб, 1993.
178. *Победоносцев К.П.* Великая ложь нашего времени. — М., 1995.
179. Политология на российском фоне. — М., 1994.
180. Политология. — М., 1993.
181. *Полторацк А.И.* Нюрнбергский процесс. — М., 1969.
182. *Поршнев Б. Ф.* Противопоставление как компонент этнического самосознания.— М., 1973.
183. *Поршнев Б.Ф.* Принципы социально-этнической психологии.— М., 1961.
184. *Поршнев Б.Ф.* Социальная психология и история. — М., 1966.
185. *Прабхупада С.* Бхагават Гита как она есть. — Вильнюс, 1990.
186. *Пресняков А.Е.* Первый опыт истории русского самосознания. — СПб, 1901.
187. Прибалты: историко-социологический очерк. — Париж, 1985.
188. Природа и население России. В 4 частях / Под ред. В.В. Битнер. — СПб, 1890.
189. *Пронников В.А., Ладанов И.Д.* Японцы. Этнопсихологические очерки. — М., 1985.
190. Разбуженный Татарстан. — М., 1994.
191. Размышления о России и русских: штрихи к истории русского национального характера. — М., 1994.
192. Результаты одного исследования // Психологический журнал. — 1989. — № 4.
193. Республика Беларусь. — Минск, 1991.
194. *Решетов А.М.* Этнопсихологические проблемы изучения народов. — М., 1981.
195. *Риверс У.Х.* Психология и этнология. — М., 1926.
196. *Риттик А.Ф.* Четыре лекции по русской этнографии. — СПб, 1895.
197. Роковые решения. — М., 1958.
198. Роль религиозных культов в деятельности и поведении народов Средней Азии. — Алма-Ата, 1987.
199. Россия первой половины XIX в. глазами иностранцев. — М., 1991.
200. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии. — М., 1946.
201. *Рубинштейн С.Л.* Принципы и пути развития психологии.—М., 1959.
202. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии. — М., 1960.

203. *Рудник С.Т.* Советская Украина. — М., 1989.
204. Русская идея. — М., 1992.
205. Русская идея: в кругу писателей и мыслителей русского зарубежья. Т. 1,2. — М., 1994.
206. Русский народ: его нравы, обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. — М., 1992.
207. *Салимова К. И.* Восхождение к успеху: воспитание в Японии.— М., 1995.
208. Семья и быт народов Прибалтики. — М., 1962.
209. *Серова Н.Н.* Культура межнационального общения. — Минск, 1986.
210. *Синкевич З. В.* Национальное самосознание русских (социологический очерк). — М., 1996.
211. *Синкевич З.В.* Этносоциология. — СПб, 1994.
212. Словарь практического психолога. — Минск, 1997.
213. *Смоляк А. В.* Шаман: личность, функции, мировоззрение: народы Нижнего Амура. — М., 1991.
214. Советский Таджикистан. — М., 1990.
215. Современная зарубежная этнопсихология. — М., 1979.
216. *Солдатова Г.У.* Психология межэтнической напряженности.— М., 1998.
217. *Соловьев В.С.* Национальный вопрос в России. Соч. Т.1. —М., 1990.
218. Социальная психология. — Л., 1978.
219. Социальное и национальное: опыт этносоциальных исследований по материалам Татарской АССР. — М., 1973.
220. Социально-культурный облик советских наций (по материалам социологического исследования). — М., 1986.
221. Социальные очерки о советской Эстонии. — Таллинн, 1985.
222. Социология межнациональных отношений в цифрах. — М., 1996.
223. *Старовойтова Г.В.* Этническая группа в современном советском городе. — Л., 1987.
224. Стереотипы в общественном сознании. — М., 1988.
225. *Стефаненко Т. Г., Шлягина Е. И., Ениколопов С. Н.* Методы этнопсихологического исследования. — М., 1993.
226. *Стефаненко Т.Г.* Этнопсихология. — М., 1999.
227. *Строганов В.* Русский национализм, его сущность, история и задачи. — СПб, 1912.

228. *Суворова Д.Г.* Критика этнопсихологических концепций современной буржуазной социологии. — Алма-Ата, 1971.
229. *Сухарев В., Сухарев М.* Европейцы и американцы глазами психолога. — Минск, 2000.
230. *Сысоев Е.Г.* Обычаи и нравы ненцев // Культура народностей Севера: традиции и современность. — Новосибирск, 1986.
231. Татария: опыт этносоциологического исследования. — Казань, 1989.
232. *Токарев С. А.* История зарубежной этнографии. — М, 1978.
233. Традиции в эстонской семье. — Таллин, 1985.
234. *Узнадзе Д. Н.* Экспериментальные основы психологии установки. — Тбилиси, 1961.
235. *Уледов А. К.* Общественная психология и идеология. — М., 1985.
236. *Урсин М.Г.* Очерки психологии славянского племени. — СПб, 1887.
237. *Фон Тхи Ким Нган.* Социальное восприятие в условиях межэтнического общения: Автореф. дисс. канд. психол. наук. — М., 1990.
238. *Феденко Н. Ф., Луганский Н. И.* Некоторые национально-психологические особенности населения и личного состава армий империалистических государств. — М., 1966.
239. *Федотов Г.П.* Судьба и грехи России. Т. 1,2. — М., 1991.
240. *Феофанов Н.Г.* Национальное восприятие. — М., 1997.
241. *Фетисов И.В.* Особенности национальной психологии испанцев: дисс. канд. психолог, наук. — М., 1995.
242. *Фрейнкман-Хрусталева Н. С., Новиков А. И.* Эмиграция и эмигранты: история и психология. СПб., 1995.
243. *Хабибулин КН.* Национальное самосознание и интернационалистское поведение.— Л., 1989.
244. *Хорунженко КМ.* Культурология: Энциклопедический словарь.— Ростов-на-Дону, 1997.
245. *Цамерян И.П.* Нации и национальные отношения в развитом социалистическом обществе. — М., 1979.
246. *Чарквиани Д.А.* Информация, противоречия и смена социальных установок.— Тбилиси, 1980.
247. *Челпанов Г.И.* Социальная психология или «условные рефлексы». — М., 1926.

248. *Чимитова С.Ц.* Национально-психологические особенности воспитания бурятов: Автореф. дисс. канд. пед.наук. — М., 1994.
249. Что делать? В поисках идей совершенствования межнациональных отношений в СССР. — М., 1989.
250. *Шаронов В. В.* Психология класса: проблемы методологии исследования. — Л., 1975.
251. *Шермухамедов С.* Национальная форма социалистической культуры узбекского народа. — Ташкент, 1961.
252. *Шермухамедов С.И.* О национальной форме культуры узбекского народа. — Ташкент, 1961.
253. *Шихирев П. Н.* Проблемы исследования межгрупповых отношений // Психологический журнал. — 1992. — Т. 13. — № 1.
254. *Шпет Г.Г.* Введение в этническую психологию. — М., 1927.
255. *Шпет Г.Г.* Психология социального бытия, — М., 1996.
256. *Штейнталь Х., Лацарус М.* Мысли о народной психологии. — Спб., 1865.
257. *Штейнталь Х.* Грамматика, логика и психология // История языкознания XIX и XX вв. в очерках и извлечениях. М., 1965.
258. Этническая психология: этнические процессы и образ жизни людей. — М., 1984.
259. Этнические стереотипы поведения. — Л., 1985.
260. Этнополитическая мозаика Башкортостана. Том 1,2,3.— М., 1992.
261. Этнопсихоллингвистика. — М., 1978.
262. Этнопсихоллингвистика. — М., 1988.
263. Этнопсихологические проблемы развития личности. — Баку, 1985.
264. Этнопсихологические сюжеты. — М., 1992.
265. Этнопсихологический словарь / Под ред. В.Г. Крысько. — М., 1998.
266. Этнос. Идентичность. Образование. — М., 1994.
267. Этнос. Нация. Общность: Этнологический словарь. — М., 1996.
268. Этносоциологические особенности русских. — М., 1992.
269. *Юм Д.* О национальных характерах. — СПб, 1992.
270. *Ядов В.А.* О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. — М., 1975.
271. *Янкул И.И.* Из психологии народов. — Одесса, 1885. 272.

272. *Allport G.M.* Attitudes // C.M. Murchison (ed). The Handbook of social psychology. Wochester, 1935.
273. *Benedict R.* Patterns of culture. — Boston.— 1934.
274. *Benedict R.* The chrysanthenum and the sword. — Boston, 1946.
275. *Berlin B., Kay P.* Basic color terms: their universality and evolution. — Berkeley, 1969.
276. *Bock P.K.* Continuities in psychological anthropology. — San Francisco, 1980.
277. *Brishn R. W., Cushner K., Cherne C., Yong M.* Intercultural interactions: a practical guide. — Beverly Hills (Cal.), 1986.
278. Crosscultural adaptation. — N.Y., 1987.
279. Crosscultural perspectives on Learning. — N.Y., 1975.
280. Crosscultural psychology: research and applications. — Cambridge, 1992.
281. *Daun A.* Shwedish way of thinking. — London, 1989.
282. *Doob L.N.* The behavior of attitydes. — Washington, 1947.
283. *Dudicha L.* The attitudes of college ctudents toward war and the Germans beforre and during the second world war // Journal of Social Psychology. — 1942. — Vol.15.
284. *Duijker H., Freida N.* National character and national stereotypes. — N.Y., 1980.
285. *Gorer R., Rickman J.* The people of Great Russia: a psycho logical stydy. — London, 1949.
286. International research in Crosscultural investigations. — London, 1982.
287. *Kardiner A.* Psychological fronties of society. — N.Y., 1946.
288. *Kardiner A.* The psichological fronties of society. — N.Y., 1945.
289. *Le Vine R.A., Campbell D.T.* Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes and group behavior. — N.Y., 1972.
290. *Lemelin R.* Pathway to the national character. — London, 1974.
291. *Linton R.* The cultural background of personality. — N.Y., —1945.
292. *Matsumoto D.* Culture and psychology. — Pacific Grove (Cal.), 1996.
293. *Peabody D.* National characteristics. — Cambridge-Paris, 1985.
294. Psychological investigations in the begining of 20—th century.— N.Y, 1934.
295. Race differences in intelligence. — San Fransisko, 1987.
296. *Segall M. K, Campbell D. T., Hersokovits M.. J.* The influence of culture on visual perception. — Indianapolis, 1966.

297. *Smith M.B.* Social Psychology and Human Values. — Chicago, 1969.
298. *Tajfel H.* Human groups and social categories: Studies in social psychology. — Cambridge, 1981.
299. Toward general theory of action. — Cambridge, 1951.
300. Toward understanding Crosscultural relations. — Cambridge, 1998.